

AKADEEMIA

OMAKULTUURIST JA SELLE ARENDAMISEST - - -	R. INDREKO
HUMAANSUSEST JA JÕUKULTUSEST - - - - -	M. LAOSSON
TÄHTTEOS SOOME „KOHVIKUKÖNEDEST“ - - -	A. A.
ALDOUS HUXLEY TEEKÄÄNAKUL - - - - -	A. ORAS
ORGANISEERIMISMUREDEST - - - - -	R. ELIASER
HARITLANE JA SPETS - - - - -	J. K.
KAVAMAJANDUS JA DIKTATUUR - - - - -	A. HORM
JÜRI VILMSI VIIMNE TEEKOND - - - - -	A. LOORING
SISEPOLIITILINE RINGVAADE - - - - -	O. MÄND
VÄLISPOLIITILINE RINGVAADE - - - - -	A. P.

NR. 2 · MÄRTSIKUU · 1938

Reserveeritud

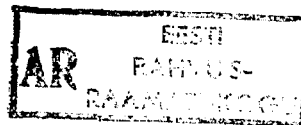
*Linnukasvatajate
ühistegevline keskkorraldus*

Eesti Munaeksport

OSTAB ÜLE RIIGI KÕRGEIMA
PAEVAHINNAGA KANAMUNE

Varustab kanakasvatajaid vajalike tarbeainetega

Tallinn, Pärnu mnt. 10

AKADEEMIA

NR. 2 (8)

MÄRTS

1938

OMAKULTUURIST JA SELLE ARENDAMISEST

Iga ese, masin, kunsti-teos või teaduslik töö ei ole kunagi ainuüksi selle rahva või isiku loodud, kellele meie tänapäeval seda omistame, või keda meie selle loojaks või autoriks tunnistame. Tegelikult on sama loomingu juba kümned autorid või rahvused varem ette valmistanud, kuid siis on tulnud üks jõulisem vastava ala esindaja, kes on suufeline kiiremini edasi viima alatud loomingu, andes sellele uudse tervikulise kuju, mis sel juhul jääb tema loominguks, vahest rahva loominguks, või teatud rahva omakultuuri teoseks. Meie elame külg-külje kõrval, mida üks meist loob, see kantakse nagu ketilülide kaudu edasi. Samal ajal saab aga iga inimene ja iga rahvas sellest loomingu omamoodi aru ja igaüks annab seda isemoodi edasi. Selle kohta saab väga häid näiteid rahvaluule alalt, kus mõni müüt või kangelaslugu on rännanud ühe rahva suust teise suhu, siis leiame ta sisus suurtes joontes ühte langevat, aga ka see on siiski palju muutunud kohalikkude olude, maastiku ja ajaloo raamides, ning on seega omapärastanud selle müüdi või eepose.

Üksikinimese või rahva kultuuri tase ning maitse määrab ära omakultuuri kõrguse ja sisu. Selle kohta saab väga palju näiteid muinasajast, kus primitiivsemal astmel seisev rahvas laenab vahest teiselt kultuursemalt rahvalt näit. looma kujutustest koosneva ornamendi, kuid ei mõista selle sisu ning tahtes järele aimata seda ei oska tabada selle üksikasju ning viimaks kujuneb sellest omapärane ornament, mille algupära on raske aimata. See on nii-öelda profaanne omakultuuri loomine. Kui aga sama ornament või muu kultuurisaavutus satuks kultuurselt kõrgemalseisva rahva kätte, kes sellest täiel määral aru saab, siis katsub see seda veelgi kaunimaks ja täiuslikumaks viimistleda. See ei pruugi olla igakord paratamatu reegel, vaid on siin esitatud kui näide omakultuuri loomise alalt.

Sellest tuleb järeldada, et ükski mõte ega kultuurisaavutus, olgu see ükskõik mis alalt tahes, pole algupärane, vaid seda saab nõiakerana tagasi lahti harutada inimkonna algastmeni. Samal ajal võib iga olemasoleva mõiste või kultuurisaavutise teha omapäraseks isiku või rahva iseloomu ja kultuuri taseme kohaselt. Vahest koondatakse mõne üksikisiku geniaalse mõtte läbi terve rida kogemusi kõigile kultuuri edasi arendavaks ideeks (kunsti-teoseks, masinaks, mõisteks jne.). See tähendab, nii-

kauda kui rahvas säilitab oma iseloomu, oma mõtlemisviisi ja oma iseseisvuse, niikaua võib ta anda kõige enam teistele omapärast või oma kultuuri tooteid üldise kultuuri edasiviimiseks ja arendamiseks.

Kui küsime, kui palju meie oleme suutnud luua omakultuuri ning sellega rikastanud inimkonna üldkultuuri? Missuguse ja kui suure omakultuuri eelarve peame koostama tuleviku jaoks?

Seni kogume ikka rahva omalaadset kultuuripärandust ega pole suutnud saada ülevaadet, missugune see oleks tervikulisena, et siis nende põhimõtete ja juhiste järgi luua oma teadust, kunsti, kirjandust, tehnikat jne. Oleme maha jäänud teistest, sest varem polnud meil õppinud mehi, kirjanikke ja kunstnikke, kes seda oleksid aastasadade eest juba teha võinud. Siis oleksid nad saanud rahva hulgast palju puhtamat traditsioonide ja omakultuuri hõngu ning need üksikud isikud oleksid puht-rahvalikud anded kokku liitnud üheks tervikuliseks loominguks.

Oleme kerge käega heitnud omakultuuri ja otsemalt laenanud võõr-kultuuri. Ilma mõtlemata ehitatakse võõraste poolt väljamõeldud plaanide järgi uusi hooneid ega pole tahetudki ise vaeva näha, et uues ülesehitavas töös ka oma vana kodunenud joont alal hoida. Ma ei räägi sellest, et täpselt samu suitsutaresid uuesti üles ehitada, vaid uuele ja elunõuetele kohasele ehitusele tuleb luua stiil, mis hoiaks alal endisi traditsioone. Ka rõivastuse alal oleme omakultuurist vähe lugu pidanud. Saksa roheline kübar on kena, sakslased kannavad seda uhkusega. Meiegi noored on hakanud seda pooldama, aga miks on ära unustatud eesti talumehe must kaabu, mis ajakohastatult oleks vägagi moodne ja sobiv. Sääraseid näiteid võiks tuua igalt alalt ja sellest nähtub, et igaüks meist võiks olla omakultuuri edendajaks, kui selleks aga vähegi oleks tahtmist. Selles suunas meie aja peame sammuma, sest muidu muutume meie liiga iseloomutuks lodevaks rahvaks, kui jääme lootma sellele, et teised rahvad meile kõik valmina näpu vahele pistavad. Kuikaugele sedasi jõuaksime? Pikemaajaliselt saaks seda rahvast võrrelda hellitatud lapsega, kes omal käel elama asudes on saamatu ja eluvõõras, kes satub kergesti teiste mõju alla ja kaotab nii oma iseseisvuse.

Mineviku eestlased olid omakultuuri loomises jõulised ja tahtlised. Olgugi et kaugest muinasajast on säilind vaid vähesed metallist ehted ja muud töö-, tarbe- või sõjariistad, kuna kõik muu on peaaegu täielikult hävinenud. Nendegi väheste jäänuste hulgast leiame terve rea omapäraseid sõlgi, käevõrusid, noatupe naaste ja muid, mille algvorm on kunagi teistelt laenatud, kuid mis on neil kohandatud oma maitsele ja tahtele. Naabridki kasutasid neid omapäraseid eesti omakultuuri saavutisi otsese kultuurilaenuna.

Palju rikkalikum on meie esivanemate omakultuuri pilt lähemast minevikust või etnograafilisest kultuurist, kus meil on säilind rõivad, puust riistad, ehitused j. m. ning mõningad killud ka vaimsest kultuurist.

Sellest lähedasest minevikust saame tüseda eeskujuga omakultuuri harrastusest, kus iga kihelkond jätab oma eri pitsati. Praegu riigi terviku raamidesse see enam ei sobikski, kuid selles näeme siiski omaaegset võimast omakultuuri elujõudu ja tugevat traditsioonide põhja. Minevikus peamiseks omakultuuri loomingu alaks oli kodu ja ümbruse kaunistamine.

mine. Inimene ehtis oma ümbrust nii, nagu ta seda oskas ja nagu see talle meeldis. Sääraselt areneski ja kujunes omakultuur, mis erines teiste rahvuste omast, isegi naaberkihelkonnast või veelgi väiksemast üksusest. Iga inimene mõtles ja tegutses ning lõi midagi iseseisvat või omapärast.

Ei saa sugugi öelda, et meil tänapäeval ei looda omakultuuri. Peab tunnistama, et selle lühikese ajaga, millal oleme omad käed vabaks saanud, on loodud palju uusi omakultuuri väärtusi. Kõigi teaduste alal on lühikese ajaga esitatud suuri väärtusi, mis on saanud nõuetavaks teadusemaailmale ja seega näidanud eesti teaduse märkimisväärset osatähtsust inimkonna kultuuri ja teaduse rikastamiseks. Kõikide Eestis leiduvate loodusvarade kasutamine ja otsingud, kuidas neid kõige produktiivsemalt ümber töötada või realiseerida, on omakultuuri loomingu arendamine, mis on seni andnud häid tulemusi. Kaugeltki pole veel kõik loodusvarad avastatud ega pole ka leiutatud ideaalsed töötlemismeetodid. Eriti majandamine jätab väga palju soovida, kuna see on kõige vähem eesti omakultuuri suunas nihkunud!

Ei tohi sugugi alahinnata meie kirjandust, skulptuuri, maalikunsti, muusikat, näitekunsti j. t. Kõik on teinud edusamme ning saanud tunnustust. Sportki tõstab esile meie omapära maadluse, täpsuslaskmise jne. alal, mis kuidagi on kujunenud tüüpiliseks. Kuid on ka mõningaid eba-kohti. Oleme muutumas liiga läbilõikeliseks, omapäratuks, kuna võtame osa saksa, prantsuse, inglise, rootsi ja teistest kultuuridest, võttes neid omakultuuri asendajana, mitte selle kujundamise toormaterjalina. On kartusi, et kõiki neid kultuure sellisena võttes muutume ajajooksul täiesti ilmetuiks Euroopa läbilõike-inimesteks, kellelt ei ole tulevikus midagi omapärast õppida ega otsida.

Selles mõttes on rahvuslikkudel teadustel ees veel ränk töökoorem. Tuleb kiiresti koguda rahva seast kõiki omakultuuri sugemeid ning neid ajajooksul praeguse kultuuritaseme seisukohalt ümbertöödeldult rahva sekka tagasi viia.

Keele alal on palju uusi sõnu loodud, põhjendades seda meie sõnavara kehvusega, aga kas see on õige meetod. Murdekogud pakuvad väga palju lisamaterjale sõnavarale, mida pole veel suudetud üldisele tarvitusele võtta, ja peale selle leidub veel küllalt murde-sõnu, mida pole suudetudki veel koguda. See on materjal, mis tuleks enne tühjendada, alles siis võidaks kõnelda meie sõnavara kehvusest.

Päris võõrkeele tunnetuse alusel arendatakse vahest meil emakeelt ja luuakse uusi sõnu ning vorme. Seatakse eesti keel ja võõrkeel kõrvuti nagu kaks korrutistabelit ning avastatakse siis tühikuid eesti keeles, kuhu siis sama tühiku kohal leiduva võõrkeelse sõna eeskujul luuakse „augu täiteks“ uus eestikeelne sõna või vorm. Peaks aga lähtutama just eesti keele seisukohalt, sest eesti keele loomule ja eestilisele mõtlemisele on sellised „augutäited“ võõrad. Meie oleme ka orgaaniliselt ja vaimselt teine rahvas, feistes oludes, maastikus ning teissugustes elatustingimuses põlvest põlve elanud kui näit. inglased, prantslased jne. Meil takerdu- takse kõvasti võõrkeelte mõjustustes, mis on osalt arusaadav, kuna osa vanemat intelligentsi sai oma hariduse võõrais keelis. See jättis sügavad

jäljed meie kirjandusse ja keelde. Võõrkeel oli sedavõrd sisse kasvanud, et paratamatult mõeldi ka võõrkeeles.

Ikka enam ja enam hakatakse lastele võõrkeeli õpetama puht-eesti perekondades juba lapse esimestes eluaastates, millal ta pole jõudnudki aru saada, missugune see e m a k e e l õieti on, sest sageli teenija räägib eesti keeles, ema kõnetab teda saksa või prantsuse keeles ja isa kas vene või milleski muus keeles. Küsitakse, missugune lugupidamine või arusaamine jääb selliselt kasvatatud lapsel e e s t i keelest ja kas ta oskab elus end eestlasena või mõne muulasena väljendada. Oleme väikerahvas, mispärast peame oskama rohkem võõrkeeli kui suurrahvad, aga kõike seda jõuab ka siis, kui laps on jõudnud ära õppida e m a k e e l e, kui see on talle muutunud juba koduseks ja armsaks.

Oleme noorsoo kasvatamisel kasutanud kasvatusemeetodina liialt v õ õ r a s t laenu. Sellest on tõenäolikkult tekkinudki noorusse vaimne tühjus, kuna nad ei leia füüsilises ulatuses selle kasvatuse taga mingit sügavat ja põhjendatavat ideed. Nüüd olemegi jõudnud silmapilguni, kus nad on kaotanud kõik ideelise ja nõuavad meilt o m a k u l t u u r i l i s t k a s v a t u s t, mis looks nende tegevusele sisu.

Kõike kokku võttes tuleb tunnustada eestlase suurt omakultuuri harastust ja loomingut juba kauges muinasajast, kes on loonud palju omapärast ja positiivset inimkonna hüvanguks nii vaimselt kui materjaalselt. Seda paindumata ja loovat tahet on meie esiisad tänapäevani edasi kandnud ja alal hoidnud, mida praegune põlv on veelgi suurema eduga jatkanud, kuid samal ajal mitmeski asjas end ise unustanud ja laenanud võõrast kultuuri, arendades sellest profaanseid omakultuuri, kuna eestlane pole aru saanud ega tunne neid olusid (näit. ruumi kitsikust, toidu nappust, erilaadset iseloomu jne.), kust ta omakultuuri loomiseks ainet võttis ning selle tõttu ei anna häid tulemusi ka sellised omakultuuri loomise katsed. On tekkimas tühik, millele peab otsima uut e e s t i p ä r a s t a s e m e l e. Lõpuks on igal inimesel, igal teaduse- ja kunstialal lõpmata palju veel teha, eriti rahvuslikkudel teadustel, et leida teid omakultuuri loomiseks, juhtimiseks kristalliseerumise suunas, milleks nüüdne noorsugu peab suure ohvrimeelsusega kaasa aitama.

R. Indreko

HUMAANSUSEST JA JÕUKULTUSEST

„Haaratud mõõtmatust aplusest, tantsib rahvaste alasti enesearmastus joobunud ja hullumeelset tantsu klirisevate mõökade ja uluvate kättmaksuhümnide saatel“ — see on kuulsa hindu poeedi Rabindranath Tagore mulje Euroopa ühiskonnast käesoleva sajandi algul. Sama poeet ennustas katastroofi Euroopale ja uue päikese tõusu idamailt. Ta ei jõua küllalt ülistada jaapanlaste leebust, hiinlaste ja hindulaste kannatlikkust ning igavikutunnet. Pole teada, kas ta ka tänapäeval räägib jaapanlaste leebusest, sõdureiks muutuvate Šanghai kulide kannatlikkusest ja paljakäsi tankide ning pommilennukitega võitlevate hindude igavikutundest, ent on fakt, et Euroopas mõökade klirisemine on suurenenud ja jutud ning halamised maailma kurjusest, õhtumaade langusest ja

humaansuse kriisist on tihenenud. Humaansuse kriis on tõusnud nimelt mahasalgamatuks teguriks kaasaja majanduslike, poliitiliste, usuliste ja teiste kriiside põimikus.

Humaansuse mõiste on küllaltki keerukalt põimunud teiste probleemidega, nii et pääliskaudsel vaatlusel on raske taibata, kas on tegemist tema kriisiga, kas tähistab suurenev mõõgaklirin laskumist täielikku barbaarsusse või on mõõgad lihtsalt arstinugadeks, see tähendab — humaansuse teenistuses. Viimasel juhul oleks kaasajal paljumanatud indiviidi vabaduste kitsendamine võrdne haige sidumisele operatsioonilauale, kust ta ärkab uuele tervisele. Kuna siirdumine kaugemale minevikku pole oluline küsimuse selgitamiseks, siis piirdume siin ekskursiooniga paari viimasesse sajandisse. Üldjoontes võib siin nentida kolme suurt tõlgendamisvoolu inimlikkuse mõiste ümber, kolme suhtumisviisi humaansusele.

Kui Suures Prantsuse Revolutsioonis teovõimas ja kultuuritahteline kodanlus andis otsustava hoobi oma konservatiivsele vastasele, feodalismile, siis paistis, et selle suure vastuolu ületamisega, likvideerimisega on ühiskond muutunud homogeenseks, vastuoludevabaks. Loodeti, et revolutsioonis ilmnenud jubedused jäävad viimseteks, et edaspidi pole tarvis niipalju drakoonilisi võtteid sisepoliitiliste vahenditena. Paljudele paistis, et pole takistusi usklite poolt igatsetud ja ennustatud tuhandeaastase rahuriigi saabumiseks. Indiviidi „loomulik õigus“, vaba enesemääramise õigus sisaldas omandi- ja liikumise-vabaduse kõrval ka isiku puutumatus mõiste. Füüsilise vägivalda taunimine kuulus teatud kitsendustega liberaalse demokraatia ideestikku. See demokraatia lootis kõigi kodanike kasvamist rahulikule solidaarsusele kiriku, kooli, ajakirjanduse mõjul ja inimloomuse enese kaasabil. Teravamate konfliktide vältimine pidi võimalik olema valimiskasti ja parlamendi abil — oli ju Rousseau ja teiste ideoloogide õpetuse järele lihtsalt kokkuleppe teel lahendatud võrratult keerulisem probleem, s. t. üksikuist aatomeist-indiviididest oli loodud ühiskond. Pärisorjuse ja ihunuhtluse kaotamine isegi Venemaal ja neegriorjuse likvideerimine Ühendriikides toitsid illusioone ja suurenevaid lootusi inimkonna kõlbelisest õilistumisest. Kristlik kirik ja väikekodanlike kallakuga 2. internatsionaali sotsialistid moodustasid ühe tugevama toe liberalistlikule humaansusele. Ühe erilaadse tugipunkti sellele humaansusele moodustas pool-feodaalne külaühiskond. Nimelt oli sissetungiv kapitalism kurjasti häirinud selle ühiskonna tardunud ja kultuurilagedat idüllit. Vaimupimeda küla nõrdimusi ja proteste häirimise vastu väljendas Leo Tolstoi. Viimase kuulsat lihtsust ja poseerivat inimarmastust kandis päämiselt sama passiivse vastupanu vaim, mis kandis alles hiljuti Gandhi liikumist ühel aasialiku feodalismi maal. Vaatamata sellele on Tolstoi olude tõttu kujunenud käsitledava humanismilaadi pääesindajaks filosoof Schopenhaueri kõrval. Rööbiti sellise humaansuse viljelemisega liberaalsete idealistide poolt püsis ja kulges läbi eelmise sajandi ka erinev hoiak, erinev suhtumisviis humaansusse, inimarmastusse, halastusse. Selle hoiaku arengujoon kulges üle Darwini, üle Nietzsché fašismi.

Varsti pääle Prantsuse revolutsiooni, kui vaatamata inimõiguste deklaratsioonile endiselt ilmnisid vastuolud ühiskonnas, ehkki uut laadi, ja

kui proletariseeruvate masside näljanurin häiris kodurahu, toonitas inglise pastor Malthus, et iga hoolitsemine vaeste eest on õigustamatu vahelesegamine härrandlike looduseaduste käiku ja seepärast hüljafav: „Uhel inimesel, kes sünnib juba jagatud maailma, ei ole vähemat õigust nõuda ükskõik millisel määral toitaineid, ta on tõepoolest üleaarune maakeral, kui tema perekond ei jõua teda toita ja ühiskond tema tööd ei kasuta. Looduse suurel võõruspeol pole temale kaetud lauda. Loodus käseb temal lahkuda ja ei viivita seda käsku ise täide viimast.“ Selle pastori jumalamehelik otsekohesus alandas inimese turukaubaks, väljendas tõelist olukorda ja laiendas vabamajanduse teooria ka inimühiskonnale. Sajandi keskel laiendas Darwin selle vabavõistluse teooria majanduselt ja inimühiskonnalt kogu elavale loodusele. Kuna kirik, kelle loomismüüti Darwini teoriast selle arengu-idee tõttu lahutas sildamatu kuristik, asus vaenujalale darvinismiga, nägi enamuses selles siiski nagu mõnd m o r a l s e t õigustust oma hoolimata „vabavõistlusele“, sõpru sõtkuvalle trügimisele. Seni oli igasuguste seiklejate, vanade röövrüütlike, ablaste kondotjeeride, uljaste konkvistadooride tegevus toimunud omal vastutusel — darvinism andis nende tegevusele oma õpetusega tugevama õigusest teadusliku põhjenduse, pühitsuse ja õnnistuse. See asjaolu võimaldas ja tingiski osalt darvinismi hoogsa võidukäigu. Ja siia ei mahtunud pidurdav humaansus — see pidi paistma väga soovulmana, mis on küll ilus, ent teostamatu. Vägivald sai looduseaduse aupaistuse ja Zarathustra autor deklameeris paatosega, et paradiisi eksisteerimine on mõeldav vaid mõökade varjude all. Umbusku ja vaenu humaansuse suhtes oli vahepeäl suurendanud veel sotsialistide-utopistide apelleerimine inimlikele tundmustele ja kõige enam asjade ja arengu sisemine loogika, mis pidevalt lõhestas ja polariseeris ühiskonda, ja tegi selgeks, et humaansus, leebus ja halastus nõrgendavad inimest võitluses koha eest päikese all.

Teatud viikingite, kondotjeeride ja lendav-hollandlase mentaliteet pole uueaja riikidele kunagi võõraks jäänud.

Seda ei tõesta mitte ainult tänapäeva röövrüütlike vallutusretked Hiinasse ja Aafrikasse, vaid ka ürgaja metsuguharude totemistlike loomade säilimine riigivappidel. Pea pooltel riikidel asetseb riigivappidel lõvisid, kotkaid ja teisi kiskjaid, seda ei saa lugeda vaid juhuslikuks keskaja aadlivappide ülevõtmiseks ja väliste traditsioonide austamiseks, sest sümbol pole kunagi juhuslik ega isoleeritud ümbrusest, vaid on kooskõlas üldmentaliteediga. Kas see kooskõla on teadlik, ebateadlik või alateadlik, pole oluline. Kiskjanatuur on eurooplasele isegi niivõrd ligidane, et talle paistab naljakas ja veider, kui mõne Aasia riigi vappil on vagus elevand. Kiskjate kui sümbolite ülevõtmist ei saa põhjendada ka nende suurte voorustega — suur protsent kotkaid on raipesööjad, nad kuuluvad suhteliselt vähima pääajuga ja rumalamate lindude hulka. Viimast tõika nendivad paljud looduseuurijad. Juhud, kus kotkas ründab aeroplaani ja puruneb propelleri ees, võivad mõnele küll paista suure julgusena, ent tegelikult näitab see tohutut rumalust, mida ei ilmuta isegi varblane. See rumalus, täieline võimetus kohanemiseks uutele tingimustele, intelligentsipuu-dus viivad selle linnuliigi järkjärgulisele väljasuremisele. Igivanade dressaatide haihtumatu säilimine iseloomustab ka tiigrit. Kui eurooplane muigab selle üle, et hindulane austab häätahtlikku ja leplikku lehma ja ei eelista neile sümbolitena verejäänulist tiigrit või raipesööjat kotkast, siis on see täiesti loomulik ja loogiline — teatavasti piraaditsemine meredel mängis hindamatut osa näi-

teks inglaste ja hollandlaste rikkuste tekkimisel ja kapitalide koondumisel, samuti nagu orjakaubanduski.

Tapmisevahendid, karistamisevahendid ja röövimisesümbolid on Euroopas olnud alati rohkem aus kui töövahendid — inimese tööriistu pole keegi söandanud asetada riigivapale¹⁾. Tapmisevahend mõõga näol, karistamise-sümbol fašistide liktori-vitsakimbu näol, röövimisesümbol tiigri ja kotka näol, hoiatav ning ähvardav krutsifiks katoliku kirikuis ja haakrist sümboliseerivad liberaalsete demokraatide omast erinevat suhtumisviisi humaansusse.

See nietzschelik kaastundmuse hülgamine ühes seda asendava julguse ja vägivalda apoloogiaga jõuab oma kõrgpunkti päale Maaailmasõda. Darwinismi lause tugevama õigusest konkretiseeritakse siin rassisteooria mõiste abil ja rakendatakse jõhkra avameelsusega imperialistliku poliitika „teaduslikuks-moraalseks“ õigustamiseks, põhjendamiseks ja — maskeerimiseks. Peab märkima, et fašistid samal ajal kui rakendavad seda „loomuliku valiku“ põhimõtet, on asunud avalikku opositsiooni darwinismis peituva arengu-põhimõttega. Ametlik natsistlik teadus, kellele on talumatu Hegeli arengu-idee, ei suuda seda taluda ka Darwini juures — väidetakse, et darvinism, samuti nagu lamarkism, pole teaduslikult põhjendatud ja käib vastu pärivusseadustele.

Nii on Darwini ja Hegeli dünaamilised arenguprintsiibid hülgatud pärivuse ja ürginstinktide staatilisuse tõttu ja nende kasuks. Instinktid on olemuselt staatilised, pidurdavad dressaadid, nagu nende sünonüüm rahva ürghingki, mis fašistide sõnavaras asub aukohal. Ürghinge mõistega katsutakse vulgaarmaterialistlikku instinktide kultust lasta paista õilsamana, „hingelisemana“. Ebavaimne ürghing on käesoleval juhul progressi pidurdajaks, nagu fašistide poolt kultiveeritud ja toonitatud igavikutunnegi, millega kaudselt taotellakse sugereerida masside alafeadvusse igavikutunnet oleva fašistliku režiimi suhtes, tähendab — usku ja tunnet fašismi igavesse kestvusse. Nii seisneb fašismi dünaamilisus päämiselt vaid sõnades. Fašism on olemuselt staatiline. Meilgi levinud ja levitatav vaade tema dünaamilisusest on väärjärelendus fašismi bravuuritamisest, trummipöörinast ja agressiivsusest, millised tegelikult on vaid staatilisuse tulemused, selle ülekompensatsioon näilisuses — väidet tema dünaamilisusest levitatakse poliitilise tagamõttega. Kui tahetakse just sõna „dünaamika“ tarvitada, siis võib fašismi juures juttu olla ainult kuristikku languse, ürghingesse sõõstmise, põgenemise ja taandumise, barbaarsusse ja vägivalda taaslangemise dünaamikast, mitte aga progressi, kasvamise, tõusu, arengu dünaamikast. Seepärast kuulub vaen nii liberaalse kui ka sotsialistliku humaansuse vastu fašismi olemusse.

Fašism suudab mõista ühiskonda vaid materialistlik-mehhanistlikult, ehkki ta propagandas isegi riiki nimetab organismiks. Vaatamata rääkimisele koostööst ja rahvusterviklikkusest, näevad natsid ühiskonnas üksteisele vaenulike rakkude võitlusvälja, kõikide sõda kõigi vastu:

1) Seda on teinud ainult Nõukogude riik — aga vaevalt on viimasel ajal ühegi teise märgi all hukatud nii palju inimesi. See näitab, et humaanne välismärk üksi muidugi veel mitte ei näita ka vastavat korda.

Toim.

„Lõpuks ja igavesti võidab enesesäilitamiskirg ja selle mõjul sulab iga-sugune humaanus kui rumaluse, arguse ja kujuteldud targemuse segunemise tulemus nagu lumi... Igaveses võitluses on inimkond suureks kasvanud — igaveses rahus läheb ta põhja.“ See on „Mein Kampf’i“ põhitees. Võitluse all ei mõisteta võitlust loodusega, vaid teiste inimestega — rusikate ja relvade abil. Kümned leheküljed on selles rahvussotsialistide piiblis pühendatud täiesti gulänjeli-kele kaklustele rünnakrühmlaste ja nende vastaste vahel. Ilmse uhkusega ja nähtava sadistliku mõnuga kirjeldavad natsid koosolekusaalide purustamist vahvate natside poolt eelhitlerlikul demokraatlikul Saksamaal ja nendivad rahuloluga suurt lõmastatud päade, vigastatute ja surnute arvu nende koosolekute demokraatliku publiku hulgas. Tõde ei tulevat ja saavatki loogiliselt põhjendada, vaid masse tulevat jõu, vägivalda, rusika ja efektidega veenda. See on fašistlik anti-humaansuse põhjendus, — see põhjendus katsub fašistlikust režiimist, sisevastuoludest tingitud vägivalda õigustada, vihjates tungide-kirgede taltsutamatusse, instinktide primaadile ja ülistades blondi bestiat.

Kirjeldatud vastasrinna tõttu, mis on põimunud oleva ühiskonna struktuuriga, jooksid karile humaansete liberalistide unistuste teostamiseks. Konkreetseid saavutused riikidevahelises elus osutusid äärmiselt nigelaiks. Saavutati küll orjakaubanduse piiramine ja saavutati ka neegrite vabastamine Ühendriikides, ent selle kirjutamine ainult humaansuse arvele on kindlasti väär. Rohkem tingisid seda uute tootmisviiside vajadused kui kõlbelised tunnetused ja vagad soovid.

Möödunud sajandi lõpupoolel tehti katseid sõja humaniseerimiseks. Kuna mõiste humaansusest sõjast, humaansusest tapmisest on osalt samavõrra paradoksaalne ja vastuoluline kui mõisted ringi kvadratuurist ja mustast valgusest, siis olid need õilsad katsed juba ette määratud luhtuma. Maailmasõda tühistas paljude kongresside ja konverentside pisisaavutised sel alal. On küsimus, kas poleks õigem neid sõja humaniseerimise katseid nimetada sõja ratsionaliseerimise katseteks, katseteks vähimate pingutuste ja jõukulutustega saavutada suurimaid tulemusi, kindlaimaid ja kiiremaid lõppefekte. Kui aga avastati veel vähema vastupanu tee, s. t. leiutati ratsionaalsemad ja efektsemad hävitusmeetodid, siis loobuti senistest.

Maailmasõja eelõhtul, kui sõja algamine juba vältimatu ja otsustatud oli, vahetasid Saksa ja Vene monarhid telegramme. Nikolai 2. telegraferis Wilhelmile, ehk nagu ta õrnalt väljendas, „kallile Willy’le“: „Täna sind leplikult ja sõbralikult telegrammi eest... Oleks häa, kui Austria-Ungari küsimus Haagi konverentsile otsustamiseks antakse. Ma usaldan Sinu tarkust ja sõprust. Sinu Sind armastaja Nicky.“ Selline viisakus on seni märkinud rahu ja sõja, humaansuse ja barbaarsuse piiri ja vahemaad. Ent tänapäeva Niki’d ja Villi’d on muutmas ka siin oma stiili. Muusikat ma ei salli, muusika paneb silvitama päid, minu ülesanne on aga pääluid sisse lüüa — seda lauset omistatakse ühe diktatuuripartei juhile. See

avameelne lause on kindlasti tõeale ligemal, kui Nikide ja Villide hiina-
viisakused. Kuid ühtlasi väljendab ta **l i b e r a a l s e** humaansuse kriisi

Teravam kui fašistlik rünnak on pahemalt tiivalt toimuv rünnak libe-
ralistide humaansusele — see on sotsialistlik-kommunistlik. Siin ei põh-
jendata rünnakut ürgtungide glorifitseerimisega biologistlikult, ei vaban-
data inimloomuse staatilise iseloomuga, vaid põhjendatakse sotsioloogi-
liselt, sotsiaalse idealismi nimel: kodanliku humanismi mõistele on asetat-
tud vastu, nagu reale teistele senistele mõistetele, sotsialistliku humanismi
mõiste.

Kui kodanlus ründas 16., 17. ja 18. sajandil feodalismi, siis pidi ta
pääle majandusliku võitluse õõnestama ka feodalismi poliitilisi-administ-
ratiivseid aluseid ja tema teoreetikud ründasid järjekindlalt riigivõimu kui
niisugust. Kõik tolleaaja esirinna filosoofid, niivõrd kui nad riivasid poliiti-
tilisi probleeme, katsusid hävitada metafüüsilist aupaistet riigivõimu
ümber. Grotius, Hobbes, J. Locke, Rousseau ja teised nendivad, et riigi-
võimu pääülesanne või isegi ainuke ülesanne on eraomandi kaitse ja
riigi segamine mujale ühiskondlikku ellu olevat kurjast. Selle teooria
kätte all ja toetusel toimus feodaalse omandi ja tootmisviisi transformee-
rumine kapitalistlikuks ja kui see oli toimunud, siis hakkasid revolutsio-
näärid muutuma konservatiivsemaks. 19. sajandi algul mainitud filosoof-
ide mõttekäigud minetasid oma populaarsuse. Isade mineviku mõtte-
viis tundus poegadele piinlikuna, sest riigivõim oli saanud rünnatavast
kaitsjaks. Konstitutsionalistide kool näitas, et suveräänsus ei saa kuu-
luda kogu rahvale, nagu oli paar sajandit toonitatud, vaid ainult jõuka-
male osale, ja Hegel taotles oma riigi-apoloogiaga riigivõimule metafüü-
silist aupaistust uuesti tagasi anda. Ajalooline kool õigusteaduses (Sa-
vigny, Hugo, Schlosser) püüdis veenda, et riik ja õigus pole mitte mõis-
tuse ja meelevaldse kokkuleppe produkt, nagu veel valgustusajal oli
püütud tõestada, vaid rahva hinge eneseväljendus. Iga korraliku
kodaniku hoiakut aga väljendas õigusteaduses dogmaatiline positivism,
mis täiesti loobus õiguse aluste, juurte ja loomuse otsimisest, mis oli
kireks eelnevatel sajanditel, ja seadis oma ülesandeks vaid riigi poolt
antud seaduste formaalselt loogilise analüüsi. Kuna vajadus riigivõimu
kui eraomandi kaitsja järele sotsialistliku rünnaku tõttu suurenes, siis lõi
see hoiak 20. sajandil fašistlikus etatismis täielikult õitsele. Fašistliku eta-
tismi ülesandeks Saksas ja Itaalias on kriisi kõigil aladel, totaalkriisi katja,
üle kompenseerida, kõrvaldada totaali riigi abil, see tähendab: **r e p r e s -**
s i i v s e t e poliitilis-administratiivsete vahenditega, mille olemusse kuu-
lub füüsiline vägivald ja indiviidi vabaduste paratamatu piiramine.

Samal ajal kui äärmine parem tiib loobus omaaegsest relvadest,
16.—18. sajandi filosoofide riigiõpetusest, millega oli purustatud feoda-
lism, võttis need relvad üle ja arendas edasi teaduslik sotsialism. Vii-
mane pööras need relvad aga kodanliku riigivõimu enese vastu. Ta lei-
dis, et sotsialismi teostamiseks, eraomandi kaotamiseks on tarvis kõrval-
dada senine riigivõim ja seda saavat teha vaid vägivalla abil. Viimane
tees tähistab ketserlikku küsimusmärgi asetamist senise humaansuse
mõiste juurde.

Siit peale hakkas teatud ringidele kristlik inimarmastuse ja halastuse propaganda paistma oleva seisukorra säilitamishahendina, puht-poliitilise võttena. Sest kuna oleval kindlaks tehtud, et ainult vägivald on lammutatav vana ja teostatav klassideta ühiskond, siis inimarmastuse propaganda ja vägivald eitamise peavad osutama edu pidurdavaiks, kuna hävitavad ja eitavad a i n u k e s t võimalust sotsialismi teostamiseks ja tähendavad seega oleva ühiskonnakorral stabiliseerimist ja sanktsioneerimist igaveseks. Kuna välispoliitikas, sõjas, samal ajal tunnistati tapmine ja vägivald endiselt sangarluseks, siis oli kerge sõnu inimarmastusest ja halastusest tembeldada sisepoliitiliseks vagurate orjade kasvatamise meetodiks. Aastakümnete jooksul on selline interpretatsioon eriti õõnestanud ristiusu ja kristliku kiriku prestiiži. Kui kodanlik-liberaalne humanism oleks aus inimarmastus, toonitab pahempoolne vastasrind, siis ta taotleks äratada ja kasvatada inimestes eneseväärtuse-tunnet, kollektiivse jõu teadvust ja ei sisendaks k a n n a t u s e paratamatuse alatut ideest. Humanism pidavat kasvatama aktiivset vastikusetunnet iga kannatuse, eriti sotsiaal-ökonomiliselt põhjustatud kannatuse suhtes, selleasemel et kasvatada passiivset kaastundmust ja alandava ning solvava valu talumist, nagu teeb seda kirik. Senine humanism oleval avaldunud vaid „filantroopia“, kui armuand riisutule ja ei oleval kunagi püüdnud kergendada elu teisiti kui sellise, inimese väärtust alandava, armuanniga.

Selgeimalt iseloomustab käsiteldavaid vastuolusid vene kirjanik Maksim Gorki, kes ise eriti teravasti ründab demokraatlik-individualistlikku humanismi ja kooskõlas oma mõtteosalistega sellele vastu seab Marxi ja Lenini humanismi, millel poleval midagi ühist selle humanismiga, millega kodanlus uhkustavat kui oma tsivilisatsiooni ja kultuuri alustega. Ühine oleval ainult sõna, kuna reaalne sisu järsult erineb: revolutsioonilise proletariaadi humanism on sirgejoonne, ei räägi kõlavate ja magusate sõnadega inimarmastusest, vaid taotleb vabastada inimesi ja õpetada neid end mitte tundma kaubana, keda ostetakse ja müüakse toorainena. See humanism ei nõua lüürilisi armastuseavaldusi, vaid nõuab igalt tööliselt revolutsioonilist aktiivsust, oma ajaloolise ülesande, õigust võimule, tunnetamist ja k u s t u m a t a v i h a fašistide, kapitalistide ja kõikide vastu, kes elavad sadade miljonite kannatustest.

Sotsialistliku humaansuse iseloomustamiseks ja M. Gorki mõttekäigu täiendamiseks toome järgmise arutluse eetikast, mis p ä ä l i s k a u d s e l vaatlusel ei erine jesuiitlikust eetikast, ent olemuselt on sellele siiski v õ õ r a s. Mis mõttes eitame meie moraali, eifame kõlblust? — kirjutas mõnekümne aasta eest üks marksist — selles mõttes, millises jutlustas seda kodanlus, kes tuletas selle kõlbluse jumala käskudest... idealistlikest ja pool-idealistlikest fraasidest... väljaspool klasse ja väljaspool inimest asuvast printsiiibist. Meie kõlblus on täielikult allutatud proletariaadi klassivõitluse huvidele. Kommunistliku moraali aluseks on võitlus kommunismi kindlustamise ja teostamise eest. Kommunistliku eetika printsiiipide abstraktne väljamõtlemine ja püstitamine v ä l j a s p o o l reaalset võitlust ja suhteid ning ühiskondlikke muutusi oleks lubamatu moonutamine ja idealistlik kallak.

Eeltoodud reljeefne mõttekäik moraali üle muudab mõndagi mõistetavaks ka Nõukogude siseriiklikus praksises, — siin teostatakse neid põhimõtteid raudse järjekindlusega, raudsemaga kui Saksas või Itaalias teostatakse fašistlikke põhimõtteid. Teostamise ja rakendamise kõrval püütakse vastavalt kasvatada ka inimesi, mitte ainult Nõukogude maal, vaid ka väljaspool seda. Näiteks esineb vene kirjanduses rida stseene, kus sõdur tapab oma haavatud lahingukaaslase, või tegelane surmab oma vigastatud sõbra, ja sellele sentimentaalset halastust hülgavale toimingule sümpatiseerivad nii autor kui ka kirjanduse arvustajad. Mitmesugusust kasvatamise, kodanlise eetika väljajuurimise võtetest võiks meenutada üht hilisemat. Et kiskuda välja Lääne-Euroopa rahvamassist nn. väikekodanlist humanismi, hirmu verevalamise ja eelarvamusi vägivalda tarvitamise suhtes oma kodanluse vastu, püüab Nõukogude propaganda populariseerida välismaail igat saboteeriva bürokraadi või „kodanluse jäänuse“ surmamist. Kuna massilised vastaste hävitamised varematal aastatel surnuks vaigiti, siis tehakse te en ä i t a m i s e k s Euroopa proletariaadile praegu teatavaks iga surmaotsus kuskil Kiievis, Tobolskis või Vladivostokis, mis — kui seda tahetak — oleks Nõukogude režiimi ja riigi ning rahva määratute dimensioonide juures kergelt surnuksvaigitav. Saatuse ironia tõttu aitab sellele populariseerimisele kaasa Lääne-Euroopa ajakirjandus, kuna, lootes massides istuval humanismile, arvatakse sotsialism neile muutuvat vastikuks. Kas jäävad võitjaks Kremli või L.-Euroopa psühholoogid — seda näitab ajalugu ¹⁾.

Nentisime kolme suhtumisviisi füüsilisele vägivaldale, sõjale, inimese surmamisele, ätivistlikele kirgedele — fašismi, kommunismi ja liberaalse demokraatia oma. Nende seisukohad käsitledavas küsimuses liituvad orgaaniliselt nende ideoloogiate ja praksiste üldsüsteemi (fašismi, kommunismi ja liberaalse demokraatia erinevuste lähem analüüs on antud selle ajakirja kolmandas numbris). Kui sõda ja tapmist näitaks sümboliseerida halvasti lõhnava laibaga, siis võiks nende kolme voolu suhtumist sellesse järgmiselt kirjeldada. Fašism katsub tembeldada seda pühaks ja sugereerida rahvale, et ta lõhnab mitte halvasti, vaid üpris hästi, ja et raibe püsib maailmas igavesti. Kommunism toonitab, et sõjad on kaotatavad, selleks tuleb aga kõrvaldada tema põhjused ja tekitajad, s. t. esialgu valada verd ja tarvitada vägivalda rohkem tavalisest, s. t. raibe ja lõhn on kõrvaldatav, selleks tuleb teda aga liigutada ja seega panna rohkem lõhnama. Demokraatide seisukoht on kõhklevam, osa neist soovib oodata, kuni raibe ise laguneb, osa soovib häirivat raibet unustada või varustuda gaasimaskidega — nad ei pea sõda pühaks, vaid tautavaks, ent konkreetne ja viljakas kava sõja kõrvaldamiseks on leiutamata. Kui fašism teoreetiliselt tarvitab nuga hingehügieeniks, oma hinge päästmiseks, poolreligioosseks rituaalmõrvaks ja kommunism väidetavasti

1) Kuipalju Nõukogude riik oma massiliste hukkamiste teatavakstegemisega taotleb propagandasihet, ei tea meie. Igatahes ei kõnele need selle korra humaansusest.
Toim.

arstlikuks operatsiooniks, mingisuguse keisrilõike tegemiseks, et päästa uut ühiskonda, siis kardab demokraat üldse vägivalda, nuga ja verd. Selle tulemusena kehistavad humaansuse tippsaavufisi tänapäeva maailmas vaid loomakaitseeltsid, abordikeeld, võitlus vivisektsiooni vastu ja langenud naiste kodud.

Nõnda seisab liberaalne demokraatia kahe erineva eetikaga vastase vahel. Väikenegi nihkumine kummalegi poole tähendab liginemist ja sellele järgnevat alistumist ühele neist. „Pääd hakkavad veerema!“ — deklareeris kord Saksamaa diktaator. „Proletariaadi diktatuuri võimas mõök vuhiseb halastamatult läbi tema vastaste kaelte!“ — vastatakse Idast. Need laused pole tänapäeval siiski ainult hooplevad fraasid, vaid alasti ja ähvardav reaalsus. See reaalsus lämmatab sentimentaalse ja filantroopilise humanismi. Viimase senine päämine kandja kristlik kirik on kõikjal siirdumas või siirdunud fašismi rüppe ja tema jõuluevangeelium ning kellahelin on uppumas kahurimürinasse.

Ehkki jõuluevangeelium ja kaunis legend jeesuslapsesest võib paljusid demokraate, on siiski küsimus, kas liberaalsel demokraatial kiriku pärast maksab võistelda fašismiga — see võistlus ei saa tuua kirikut demokraatia juurde, vaid ligindab demokraatiat fašismile. Päälegi on kirik ühiskondliku tegurina minetamas oma tähtsust. See ilmneb ka sümbolite võitluses: lõvid, tiigid, kotkad, haakristid, sirbid ja vasarad on täiesti varjutamas ja kõrvale tõrjumas risti. Kui näit. meie „Akadeemia“ nr. 1 A. Annist nendib, et rist on juba peaaegu täiesti hävitatud Idas ja kõigest oma harudest haaki käänatud Läänes, siis pole see liialdus. Nagu toonitatud, pole sümbol kunagi juhuslik, vaid põimunud mentaliteediga, seega on täiesti õigustatud selle, mis väljendub sümboli puhul, omistamine ka sümboliseeritavale — risti taandumine väljendab täielikku kristluse kriisi.

Sajandite kestel on olnud kõrgeimaiks ehitusiks Euroopas kirikud. Kirikutorn on aastatuhandete kestel kuulunud kõrgeimate punktide hulka, kuhu inimene kunagi on tõusnud maakera pinnalt. Ent nagu tänapäeval kirikud jäävad pilvelõhkujate ja raadiomastide varju, nii jäävad täiuslikumate meetodite varju ka kiriku meetodid. Lennuk ja stratostaat tähistavad mitte ainult väliselt sajakordset kõrgemaletõusu kirikutornist, suhtelist emantsipeerumist maapinnast, vabanemist litosfäärist, vaid sümboliseerivad ajaloo ja arengu üldist kulgemisteed, milles kirik ja kristlus on vaid etapiks.

Jõuluevangeelium ja Petlema sõime romantika on kiriku päätumpe. Meil ei pruugi tuua näiteid minevikust nende õnnistuste praktilise toomise ja jagamise kohta ristirahvale, vaid neid saab olevikustki. Katoliku kirik õ n n i s t a b ja f o e t a b täiel määral fašistlikku Franco'd Hispaania rahva hävitamises, et saavutada armuõpetuse jutlustamise vabadust. Ent ta toob oma armuõpetust ja jõuluevangeeliumi selliselt, et Hispaania lapsed jõuluevangeeliumi ja selle Petlema sõime eest peavad põgenema Moskvasse kominterni lastekodudesse. See on õpetlik näpunäide kiriku ja demokraatia koostöö igatsejaile.

Rahvastesse on liberaalse demokraatia ja humaansuse kriisi tõttu imbumas aimdus ja kujutelm mingisugusest saabuvast Suurest Krahhist. Kas see kraahi ootus konkretiseerub maailmasõja või maailmarevolutsiooni näol või üldse ei konkretiseeru, igal juhul tuleb sentimentaalne humaansus lugeda tänapäeval ajakohatuks. Seda taipab ka juba osa demokraate — näiteks nõuavad panidealistid resoluutsemat joont ja hoiakut. Leo Tolstoi vägivallale-mittevastupanemise-õpetus isoleeris tema ümber koondunud vene intelligentsi rahvast ja jättis selle intelligentsi üksi. Aktiivse vastupanu hülgamine on viinud Gandhi liikumise Indias traagi-koomilisse olukorda ja ummikusse — samuti Rahvasteliidu.

M. Laosson

TÄHTTEOS SOOME „KOHVIKUKÖNEDEST”

Nii paradoksaalne või vihastav kui see mõnele kohvikupõlgajale ka tundub, aga on siiski õigust väites: demokraatlik kultuur fähendab peagu ikka ka „kohvikukultuuri”. Isevalitsusliku, ehk moodsama sõnaga autoritaarse riigi võimupidajatele ja bürokraatidele on muidugi alati olnud pinnaks silmas, et peale nende „käsen ja keelan” kamanduste eksisteerib ka veel mingi vaba seltskonna „avalik arvamine”, mida ei saa lõplikult vägistada ajakirjanduse suu sulgemisega, ja mille vastu isegi nuhisüsteem pole väga mõjuv. Aga riikides, kes tahavad baseeruda mitte ainult politseivõimu efekirjutuste või demagoogiliste valedega tasalülitit „alamaile”, vaid vabalt mõtlevate kodanikkude riigiarmastusele ja isetegevusele, on üsna tähtis koht neil täiesti „mitte-eksklusiivseil”, kõigile vaba juurepääsu võimaldavail asutistel, kus „avalikku arvamist” ei tehta ühepoolset, vaid kus see moodustub iseendast ja loomulikult vabas keskustelus, poolt ja vastu läbi kaalutud tõsiasjade põhjal. Asjatundja teab, mida vana-kreeka kultuurile tähendasid sellised vabad „sümposionid”, millest üht Platon kujutab oma kauneimas samanimelises teoses. Samuti on teada osa, mida mängisid valgustusaja ideede sünnis Pariisi 18. sajandi „filosoofilised” salongid ja „Londoni kohvikud, kus valmis keskusteldi kõik see, mis hiljem trükituna lehtedesse, lendlehtedesse ja teostesse moodustas üldise maitse ja arvamise”. Kultuuri demokratiseerudes ja intelligentsi vaesenedes on eksklusiivsete salongide ja aristokraatsete klubide kõrvale või asemele ikka enam astundki kohvikud kui kõige odavamad, mugavamad ja vabamad keskustelukohad. Ja seda eriti Prantsusmaal, Inglismaal ja Põhjamail — siis just mail, kes peagu ainsana on jaksand ülal hoida vaba inimsuskultuuri ka praegusel uue barbarismi pealetungi ajal. Nähtavasti on ka kohvikul teatud osa

selle demokraatia alusmentaliteedi, ühis- ja vastutustundelise individualismi kujunemises, mis usub vaimsel teel leitud ühis-inimlikusse tõesse, ja mis otse otsib oma arvamistele kriitikat ka teisitimõtlejate poolt, mitte süüdistades vastast umbropsu.

Arusaadav, et selle tõsiasja toonitusega pole tahetud tähtsustada igasugust „kohvikukultuuri“, vaid pigem just ka kohvikute kultuuri. Mida enam kohvik oma õhupuudusega ja suitsupaljusega sarnaneb kõrtsile või õllekeldrile, mida enam seal asjaliku mõttevahetuse ja ajakirjanduse lugemise asemel aega surnuks lüüakse isiklikkude klaaside, asjatult väsitava male või lapsiku doominoga, seda enam ligineb ta ka oma mõjult vaimunürstavale kõrtsile. Aga nõuab ikkagi juba õige suurt ignorantsti ja häbematus, kui nimetada nende asutiste külatajaid üldse „kohviku mitte midagi-tegijaiks“, nagu meil seda ikka veel julgetakse. Selle ümberlökkamiseks võiks tuua lugematu hulga nimesid Euroopa kogu viimase poolteise sajandi kirjanduse, kunsti, ajakirjanduse jne. viljelejast, ja nii mõnedki neist on olnud kõrgeväärtuslikult viljakad ka väga palju kohvikus „idiooti mängides“ — Henrik Ibsenist Jaan Koort'i ja Fr. Tuglaseni. Nagu iga kultuurinähe, nii võib ka kohvikuskäimine saada paheks. Aga meieaegses ühiskonnas ta võib veel enam olla ka vaimseks värskenduseks ja mitmekülgistuseks, mida võiks soovitada ka mõnele ta tõttkartvale mõnitajale või põikpäisele umbropsu lahmijale.

Noh nii, see pooltahtmatult poleemiliseks muutund sõnavõtt oli mõeldud vaid paarisõnaliseks sissejuhatuseks, et tutvustada üht Soome uut ja omapärast raamatut, mis kindlasti väärib tähelepanu ka meil. Selle nimi on „**Pidot tornissa**“ (peaks tõlkima mitte „peod“, vaid pigemini „olengud“ või „sümposionid tornis“), ja selle kirjapanija faktotum on Yrjö Kivimies. Tegelikult aga koosneb see stenografeeritud kõnelustest, millest on osa võtnud rida soome tuntud kultuuritegelasi — nagu dots. M. Haavio, dr. E. Enäjärvi-Haavio, lektor K. Marjanen, filosoofia prof. N. Mäki, kirj. Lauri Viljanen, O. Paavolainen, T. Vaaskivi, dr. K. Viikuna, dr. L. Hakulinen, kord isegi siseminister dr. Kekkonen j. t. Teoses nad esinevad siiski ainult oma „ametinime“ all: Dotsent, Minister, Radikaal, Konservatiiv, Kultuurireisija jne.

Pealkirjas mainitud olengupaigana on mõeldud kõigepealt sümboolset „torni“, mille kõrgusse paistavad kogu maa raskemad kultuuriküsimused, kuid ühtlasi ka tuntud „Torni“-nimelist kohvikut, mis asub Helsingi ainsa pilvelõhkuja tipus. Sest need on tõepoolest üsna vabad kohvikumõtteavaldused (kuigi tegelikult olengud vahel ka mõnes muus kohas toimumud), millest ainult lühike mõttealgatuskõne näib olevat täpsemalt kodus ette valmistet. Sõnavõtjate kõrge kultuurse kvaliteedi tõttu on ometi ka improviseeritud osad väga sisukad ja seltskondlikult elavad, sageli humoorikadki. Et lähtekohad ja arusaamised on väga erinevad, ei lõpe küll kõnelused mingite kindlate ühisseisukohtadega, kuid selgitavad küsimusi ometi palju mitmekülgsemalt, kui see olnuks võimalik ühe autori teoses.

Mida siis arutab see koseeriv „kohviseltskond“ selles nii omapärase saamisviisiga raamatus? Need on, nagu tavalisti, aktuaalsed elu- ja

kultuuriküsimused, mis juba oma loomu poolest pole üldse kindlasti lahendatavad.

Seal on kõigepealt soome rahvusiseloomu, „rahva hinge“ küsimus, millest ju ka Soomes nii sageli kõneldakse, mida sageli kuritarvitatakse, millest igaühel on oma muljed ja arvamised, kuid mille teaduslikuks määratlemiseks puudub veel meetod. Nii nendib arutlust alustav Filosoof ka siin, et on raske kõnelda mingist kogu soome rahva iseloomust, vaid pigemini juba üksikute hõimude iseloomust. Isegi soomlasele nii omaseks peetavat pikalisust ja umbmeelsust ei saavat pidada mingiks vere päranduseks, kuna väljarännanud või muidu teises ümbruses kodunend soomlased on niisama elavad ja otsekoheised nagu teised. Tähtsamaks peetakse üldisi eeskjuu teel omandet rahvuslikke harjumusi, mida juba aastasadu on tekitand üksluine põllumehe elukutse, üksildust soodustav miljöö ja muud sellelaolised kultuurimõjud. (Põhjamaisus iseendast veel ei too kaasa sugugi iseloomu jäikust, kuna eskimod ja laplased on väga elavad ning püsimatud.)

Nagu loomulik, äratavad oma rahva armastajais huvi eriti selle rahva nõrgad küljed. Neidki ei püüta võõbata kassikullaliselt positiivseks, vaid kurdetakse võib-olla liialdadeski, et soomlane on võrdlemisi tuim ja ükskõikne oma kultuuri vastu, et ta mitut põlve järgimööda ametnik ega äri-mees ei jaksa olla, et temas on haruldaselt suured kalduvused pussitamisele ja muile vägivaldseile „primitiivreaktsioonidele“, eriti alkoholi mõjul, kuna tal on „halb viinapea“ (kuigi mõrvu Soomes pole mitte rohkem kui Rootsis). Leitakse, et siingi ehk on enam süüdi rahva kultuuriline noorus, mis pole veel harjund kultuurimürkidega ja endataltsutusega, aga et ka rahvusloomuseks kujunend kuulus „sisu“ (jonn) on enam passiivset, äraootavat, mitte küllalt aktiivset laadi. Soomlase jõud hauduvad vaikselt ja umbusklikult, kuni nad on paisutet nii suureks, et purskuvad ja siis sageli purustavas vägivaldas. Ameerikaski nentivat statistika, et sealsed soomlased alkoholi tõttu mätatsejate hulgas on kaugelt teisest ees — nagu olümpiamängudelgi. Soome rahvas kui kultuurrahas on Euroopa rahvaist üks kõige nooremaid; veel üsna hiljuti paljud sugukonnad elasid peagu looduslikes elutingimuis — pole ime, et temas praegugi ilmneb niihästi neid nooruse hüvesid kui ka pahesid. „Rahvusiseloomu“ on tegelikult peagu seesama mis rahva kultuur, mitte verrega päritud, vaid juure õpitud omadused. Just selle kultuurilise nooruse tõttu on ka järsku tulnud industrialiseerumine mõjund väga segavalt, tehes ühti vimmasseiks kehvikuis, teisi jõhkraks tõusikuiks. Kuna neist johtund kodusõja koledusi peeti ekslikult n. n. rahvusiseloomu tagajärgedeks, on viimast iseseisvusajal ka ilukirjanduses hakatud kujutama õige rohkesti ja liiga negatiivsena (Lehtonen, Kianto, Sillanpää j. t.). Pealegi on kirjanikud peamiselt proletaarlikku algupära ja oma elutingimustelt lähemad kehvistule, jõukas kodanlus on aga juba kaotand oma idealismi, püüab vaid kramplikult suurendada oma vara ja võimupositsioone ning on arg iga vaimse erksuse suhtes. Noh, see on tavaline lugu.

Üsna nagu meil arutellakse ühel järgmisel koosolekul kultuurilise välisorientatsiooni küsimust. Nenditakse üldiselt aina kasvavat

inglise kultuuri tähtsuse tõusu, saksa oma langust. Eriti viimane on tähelepanuväärne, kuna Soomes laiad haritlastegi ringid (mitte ainult fašistlik IKL) on olnud seni võrdlemisi germanofiilsed. Kuna meil saksa mõju seevastu ei osuta igatahes mitte vähenemise tendentsi, kipuvad ka ses suhtes Soome ja Eesti arengud minema ristamisi. „Kultuuriteaduste alal valitseb Saksas praegu nii kohutav tohuvabohu, et pole soovitatav mingi orienteerumine sinna poole.“ Aga ka senine seos Skandinaaviaga üksi on liiga ühekülgne — seepärast olgu peamiseks äratuseandjaiks Inglise ja Prantsuse. Ka Balti (s. o. peamiselt Eesti) suunas soovitab Proua Doktor poliitilist orientatsiooni täiendada enam kultuurilisega. Sellele vastab kultuuri-reisija, et Baltias on „kõik rihmad kõvasti seotud“, ja et sealst vaevalt midagi saab laenata. (Meie viimase aja sündmusi on teatavasti Soomes arvestet jälle kaunis teravalt — ja mitte enam niipalju ikl-e kui vabameelseis ja sotsialistide ajakirjanduses.) Kultuuri-reisija on siiski võrdlemisi aupaklik nii Saksas kui Venes vägivaldselt sünnititava uue kultuuri vastu. Konservatiiv aga leiab, et „nii Saksa lastekambris“ kui ka „Vene hullumajas“ pole veel tegemist mingi kultuuri kui vaimse jõuga, vaid võib kõnelda ainult toore elutungiga ülespiitsutamisest.

Ja nii ühineb kõnelejate enamik arvamisega, et iga kultuuri põhi-eelduse, mõttevabaduse puudumine juba üksi teeb neid uusi „kultuure“ pigem anti-kultuuriks. On aland see, mida Spengler nimetab „teiseks religioositeediks“, väsind ja oma lõpule läheneva kultuurorganismi krampumine uue õndsakstegeva müüdi külge, mis ta õõnsat, relvadega ülekoormatud isikut jaksaks lohutada — nagu Roomagi tsesaristlikul ajal. Selleks püütakse Saksas maha suruda just nn. sügavvaimset elu, sellega koos ka iseseisvat teaduslikku mõtlemist ja vaba kunstiloomingut. Nende „kultuuriks“ on küllalt ainult „soovmõtlemisses“ ja selle ning vitaalse elu õnnest. Inglise kultuur aga pakub juba vaimis sünteesi, mis niihästi terve kui ka vaba ja vaimne. Eriti see on väliskultuuridest ühtlasi ihaletav kui ka põhjamaa inimesele hingelähedane ja kodune.

Kolmas õhtu on pühendat nn. rahvusliku kultuuri küsimustele, eriti rahvapärimate osale neis. Alustaja Kriitiku arvates on Soome kultuur juba kaua aega olnud liiga „tahapooles vaatavas“ — nagu Loti naine. Sel oli mõtet, kui rahvaluule jne. veel oli peamine rahvuslik kultuurivara ja uhkuseese. Nüüd oleks vaja, et hakataks innukalt harrastama üldisema tähtsusega kultuuri- ja teadusealasid, ning ka rahvuslike teadusi uuritaks enam moodsate probleemide seisukohalt. Keeleteadus oma lõpmatu häälikuteajalooga on joosnud ummikusse, rahvusvahelisest keelepsühholoogilisest jt. küsimustest ei hoolitagi. Samuti valitsevat kirjanduses peamiselt kodukootud borneeritus; loovaist kirjanikest on ainult mõned üksikud ülikooli haridusega; intelligentsemad ja muud kultuurmaailmagi huvitavad suured küsimused leiavad vähe mõistmist ja viljelemist. Ainult Sillanpää on erand, kes jaksab ka rahvakujutuse kaudu luua ülemaailmist kirjandust. Suuremat riigiabi nagu antaks „vaid neile kirjanikele ja kunstnikele, kellest on päris kindel, et nad enam ei loo midagi.“ Maailmas aga levinevat käsitust, et „Soome tublidus on ainult ta reielihastes.“

Nii terava kriitika vastu muidugi tuleb proteste ja õiendusi. Toonitatakse, et Soomes on palju kuulsaid nimesid ka loodusteaduste jne. alal, et ainult rahvuslike teaduste alal võib Soome kõige enam anda ka maailmale, kuid muidugi eriti siis, kui neid kasutatakse üldinimlike probleemide lahenduses. Ka Muinas-Soome ei viljelnud ainult „tohu-kultuuri“, ja selle traditsioone õieti edasi arendades võib ka nüüdisaja rahvaloomingut, eriti käsitöö alal, elustada palju intensiivsemaks kui vaid mehaanilise tehnika saadustega.

Näib olevat koosolijate üldine arvamine, et sel alal on vaja mõndagi ümbermõtestada, et meie aeg muistse rahvakultuuriga ei saa liituda orgaaniliselt, et ei tohi end liiga kõita muistsega, vaid viimasest ainult valida need elemendid, mis sobivad meie ajale ja neid edasi arendada intensiivses uusloomingu. „Enesetoonitus, oma iseärasuse toonitus on ikka tunnus alemuskompleksist.“ Alles „eurooplased“ nagu Akseli Gallen-Kallela ja Sibelius on näidand, kuidas vanale põhjale tõesti tuleb luua uut, mitte ainult järgi mäletseda vana — või sekeldada detailidega.

On üsna huvitav see pikk ülevaade, mis sellega ühenduses antakse neist rahvusvaheliselt tähtsast saavutustist, mis Soome rahvuslikud teadused on annud, näit. kogu Arktika uurimise alal. Ja on huvitav jälgida Konservatiivi omapärasest võrdlevkirjandusloolist teooriat, mille järgi mingi kultuurirahvas saab täisealiseks umb. 50—100 aastat pärast oma olemuse esimest geniaalset väljendajat ning selgitajat (s. o. kui selle mõju on juba jõudnud tungida ka massidesse). Selle — muidugi väga üldjoonelise — arvestuse järgi olevat soome kultuur oma Aleksis Kiviga taga prantsuse omast 300 aastat, inglise omast 200, rootsi omast 150 ja saksa omast umb. 90 aastat. Nagu selles soome kultuuri noorus on süüdi rootsi ülevõim, samal põhjusel nõuab veel praegugi rahvusküsimus siin liiga palju energiat ning tähelepanu: oma kultuuri iseduse hoidmiseks peab nii palju toonitama oma rahvuslikke omapärasusi ja iseäraldusi, et nagu aegagi ei jää muu või üldinimlikuma jaoks. Isegi sotsialistist osavõtjad väidavad, et õnnetu keeleküsimus veel praegugi tõkestab soomelise kultuuri vaba arengut.

Tunduvaid puudusi, mõnede arvates otse pikemaajalist kriisi Soome kultuurielus kurdavad mitmed osavõtjad. Eriti nähakse seda kirjanduse alal. Viimasele ongi pühendat järgmine vaidlusõhtu. Nenditakse, et soome viimase aastakümne kirjandus peagu midagi ei anna nõudlikumale lugejale, et ta on vähevärske ja vähesügav, küllalt ei näe aktuaalseid ühiskondlikke ja kultuuriküsimusi — või õigemini, ei julgegi neid näha. Viga on ka selles, et nüüdsed kirjanikud enam ei oska küllalt võõrkeeli, et üha kontaktis olla uue maailmakirjandusega, nagu omaaegsed suured meistrid. Tõesti aktuaalset väärtkirjandust tõlgitakse väga vähe (siis umb. nagu Eestiski!) Nõutakse, et kirjanikele antaks suuremaid reisivõimalusi. „Soome rahvas on kirjanduse poolest nagu vaadis kasvatet tüdruk, keda läbi punniaugu toidetakse.“ Raamatuid ilmub liigagi palju, aga nad on peagu kõik ebaküpsed. Peale üldtunnustet erandi, Sillanpää, on ainult mõni üksik autor, kel on oma kindel isiksus, aga needki kujutavad liiga kauget

ja väheaktuaalset ala (V. Kilpi, H. Toppila). Oleks vaja teravamad kriitilist vaimu, umb. nagu A. Franceil või A. Huxleyl. Elavamaid kultuuriküsimusi käsitlevad küll näit. Iris Uurto, aga võrdlemisi kitsal alal, ja eriti Mika Valtari, aga viimase seisukohad kohanevat liiga kergesti igakordsele turunõudeile, et ütelda midagi sügavamat. Kuikirjanikud ei viitsi lugeda ega õppida ise, kuidas võiksid nad siis aina midagi uut anda teistele? Nad jälgivad maailma kultuuri ja mõtteliikumisi vaevalt ainult ajalehtede järgi, nad ei hooligi sellest, mis mujal maailmas näit. teaduse alal tehakse või mõeldakse. On loomulik, et nad nii jäävad pääliskaudseiks ega jaksa näha ka oma maa eluküsimusi. Tulenkantajadki jooksid ainult oma elamustenälja ning esteetiliste moevoolude järgi, ega osand kaasa elada kas või samaaegse üliõpilasnoorsoo uue aatelse palanguga. Ei ole sugugi oluline, et tegelasiks peaksid olema just haritlased, küll aga peavad küsimused olema oma aja vaimsele eliidilegi tähtsad ja vaatekohad uued... Eino Leino väline rahvuslus näit. ei olevat olnud väga silmapaistev, aga maailmakirjandusest intensiivistet vaimuga oskas ta kogu aeg tabada oma aja järgu õiget närvi, nagu ei keegi praegu... Kuid põhjuseks on ka see, et teaduski küllalt ei uuri seda tänapäeva ühiskonda, vaid viibib enamasti kaugel sellest, ruumis, ajas või teoorias. Aktuaalse sotsiaalelu uurimine, nagu seda harastab Ameerika, puudub peagu täiesti. Isegi rahvateadus piirdub peamiselt ainelise vanavaraga või siis taas mütoloogiaga, mitte nähes kõige olulisemat sotsiaalset ja psühholoogilist elu... Sotsiaalsed instinktid pole aga nõrgad mitte ainult kirjanduses, vaid ka rahvas endas. Eri klassid, nende klassiteadvus ja kultuursed klassitraditsioonid on veel liiga vähe välja arenend. N. n. seltskonnas valitseb aga ikka veel mingi romantiline udusus sotsiaalküsimusis. Seepärast kidunevad ka kirjanikul ta noorusest kaasa toodud sotsiaalsed instinktid imekiiresti ja siis jääb üle ainult lame fabuleermine à la Railo.

Kes võinuks arvata, et ka soomlased ise soome nüüdiskirjandust vihuvad nii vihaselt? Kuid nagu iga selline viha, tuleb see ainult suurest armastusest. Ja kõige teoreetiliste õpetuste kõrval ei unustata, et õige kirjandusteos sünnib siiski nagu ime, seletamatult ja juhuslikult.

Ruum ei luba küllaldaselt refereerida ka järgmist vaidlusõhtut, mis sarjab kooli ja kasvatus-küsimust. Nagu kogu maailmas, kurdefakse siingi ühekülgselt suurt teadmisluku materjali tuupimist ja liiga vähest iseloomukasvatust. Kaevatakse ka ühekülgselt spordiharrastusest, mis viib ainult rekordite püüdmiseni, samuti nagu reklaamivahendiks mandund olümpiamängudes (ja seda ütleb Soome Minister!) „Eriti Saksas, Itaalias ja ilmselt ka Jaapanis on sport arenemas selles suunas, et jõutakse tagasi gladiaatoriastmele,“ kus neid areenide imevõitlejaid kasvateti suurtes tallides... nagu muidki metsalisi...

Praegune soome üliõpilasnoorsugu leitakse olevat endisest madalamal tasemel. Temasse on Saksast nakand vää autoriteediusk, mis ei hooligi oma seisukohtade põhjendusest... Oleks vaja, et ülikooli kui teadusliku asutuse kõrval hakataks rohkem ja iseseisvamalt hoolitsema

ka tulevaste õpetajate eneste pedagoogilise kasvatuse eest. Veel tähtsam on, et kõigis koolides suurendataks vaimsete ideaalide selgitust ja sisendust, kuna sellela degeneerub kultuurivaenuliseks „spartaanluseks“ kõik muu „iseloouukasvatus“. Keeleõpetuseski tuleb taotella enam õigete mõistete õpetust, et päästa tänapäevaste „massinimeste“ pääliskaudsusest, kes mõtlevad vaid lööksõnadega ja keda seepärast nii kerge on petta lööksõnadega (nagu demokraatia, „rahvus“ jne.). Mõned soovivad koondada õpetus mõne keskse aine ümber nagu (kultuuri) ajalugu ja ühiskonnaõpetus, või ka keeleõpetus (kus aga viimane on enam mõiste- ja mõtlemisõpetus kui kuiv grammatika, mis sageli just rikub hea keele ja stiili instinkti).

Sportiharrastust tuleb süvendada tõeliseks kehakultuuriks, kus keha oskab olla õige vaimu väljendaja ning teener. Tuleb kõigi abinõudega vältida, et keha ja vaimukultuur areneks koos, mitte aga et sport halvaks vaimset elu nagu tegelikult praegu. (Võib-olla aitab seks kaasa, kui ka vaimsel alal võimaldataks rohkem isetegevust ja n. n. sportlikku võistlust, vaidlust, iseseisva tööleistingu rekordihä, õpilaste ühistegevust jne.). Spordiski on võidetu-olemise oskus raskem kui tavaline võitmise oskus. Õige kehakultuuri puhul poleks palju kui inglase viisi igal nädalal terve tööpäev pühendatakse kehale ja välisõhu elule. Praegusajale iseloouustav on aga mitte „terve hing“, vaid täitsa mitteloov, s. o. „tühi hing terves kehas.“ Kogu moodne psühholoogia õpetab, et vaimself loov on just sisemine pinge, ja seda igatahes ei tohi unustusse jätta või alahinnata ainult füüsilise elu ülehindamisega.

Vaimse kasvatuse alal pooldab vähemalt Dotsent kesken-dava aatena kas või „sihikohast müüti“, ja nimelt usku soome rahva loouupärasesse õilsusse, ta kultuuri suurde tulevikku, usku, mis tõesti ka kohustaks tööle ja endaohverduseni. Ilma sellela ei looda midagi suurt ega ole kasu ka teadmiste fuhjast-fühjast. Praegune õpetajastik on demokraatlik selle sõna halvas mõttes, kelle väärtuste tunne on lõtv ja ka õpilasi lõdvalt minnalaskev. Ainult vankumatu aateline isiksus võib kasvatada isiksusi. Vana-Kreeka sangarlikku isikukultuuri viljeles n. ü. agooniline elutunne, püsiv võistlus ja võitlus. Sama momenti tuleb suurendada ka nüüdses koolis ja kasvatases, nii kehalises kui vaimses.

Ühiskooli suhtes lähavad mõtted siingi lahku. Suurem hulk mehi peavad selles raskeks õige meestekohase vaimu arendust. Aga mõõn-dakse, et ühiskoolil siiski on suured ülesanded, näit. seksuaalse kasvatuse alal ja naistegi harjutamiseks vaimsemale aktiivsusele. Seepärast ei maksa kord alatud teelt taganeda, kuigi ka sel alal on hea hoida lahti palju võimalusi ja mitmesuguseid koolitüüpe.

Viimase vaidlusõhtu teemaks on jäetud poliitiline „vaimude võitlus“. Soome ajalugu tõestab, et ta kultuur on olnud just siis intensiivne, kui ta on arenend käsikäes intensiivse ühiskondlik-poliitilise võitlusega ja kui viimasel on olnud selged, kõikihaaravad sihid, näit. võitluses rootsi või vene ülevõimu vastu. Nüüd aga, arwab Radikaal, juhivad soome kodanluse vaimu ainult suured ärilehed, ja neid endid suured trustikapitalid, kellest näit. puukaubanduse trust

üks kontrollib 90% kogu Soome toodangust. Kodanliku rahvuluse ideoloogia, mis on ennast sidund ainult neile kapitalirühmadele vajalise piiramatu eraalgatuse vabaduse kaitsega, on maa olulisemast asjust teadmatu ja arg. Kultuurilegi on seepärast viljakamad ühiskondlikku uuendust nõudvad klassid ja nende elu nõudeile põhjenevad ideoloogiad, näit. sotsialism.

Neile väiteile osalt vaieldakse vastu, aga mitte väga oluliselt. Dotsent, omal ajal üks tuntumaid Ak. Karjala Seltsi juhte ja ideolooge, pihib, kuidas pärast-sõjaaja lõdvas nautimismiljöö, kus oli vaja kõigepealt äratada jälle ohvrimeelset rahvustunnet, AKS-is sotsiaalne küsimus jäi liiga kõrvale. Lapua talupoegade liikumine oli alguses vajaline, kuna ta raius läbi Gordioni sõlme, katkestades kodusõda tagasihakavate kommunistide kihutustöö. Kui aga lapualased ise asusid ründama demokraatiat, käis kõneleja ühes üliõpilastega Mäntsäläs Kosolat hoiatamas, kuid kahjuks ilma tagajärgedeta. Ja nii sattus lõppeks kogu „isamaalik“ liikumine ainult väheste suurkapitalistide löa otsa ning haaras endaga kaasa isegi Ak. Karjala Seltsi, nii et kultuuritahtelisem intelligents sellest lahkus.

Ka teised kõnelejad möönavad, et praegust soome kultuuri valitseb päämiselt metsaäride kapital. Aga sama ühe kitsa kihi ainuvalitsus on praegu ka muil mail. Kõnelemata fašistlikest maist, isegi Inglismaal ja Prantsusmaal kontrollivad riigi poliitikat mõnisada aristokraadi ja kapitalisti perekonda. Soomes on praegune kapitalivalitsuse ajajärk nähtavasti ajalooliselt paratamatu. Enamasti on ikka üks klass või kiht see, kes valitseb. See aga muidugi ei eita, et selle tagurliku Raha kõne vastu ei tule olla opositsioonis. Nagu kogu maailmas, nii on ka Soomes töölisliikumise radikaliseerumine ära hirmutand väikekodanluse ja talupoja ning tõugand ta suurkodanluse sülle. Ja see on teda (nagu ka „rahvusterviku“ hüüdsõnu jne.) muidugi kasutand omades huvides kord kui kilpi, kord kui „suurtükiliha“.

„Aga miks siis suurkodanlane ei võikski valitseda, kui ta seda oskab,“ küsib Konservatiiv. See olevat väikekodanlasele siiski kasulikum kui minna vasemlastest utopistidega — anarhiasse. — Koosolijate suurem hulk siiski ei looda midagi hääd sellisest pimedast alistumisest kultuurivaenulisele Rahale. Ka Dotsendi kiidukõne maaliidule ei leia suuremat vastukaja, sest kuigi see partei vähem ripub suurkapitalist, on ta kultuuri alal olnud sageli kõige tagurlikum ja ihnem, viljeldes vana talupoja-umbusku „haritlashärrade“ vastu. Kuuldub arvamusi, et arvustusvõimeline ja aus inimene ei saa üldse liituda ühegi parteiga. Kuid üldisemalt peetakse siiski vajaliseks töötada koos maaliidu või sotsiaaldemokraatidega, kuna need on kõige laiemate rahvahulkade esindajad ja seega vähemalt dispositsionaalselt ka enim huvitet rahvuskultuurist ja intelligentsi elust. On tarvis ainult, et ka tõelist intelligentsi liituks nendesse rohkem, et tasakaalustada masside nivelleerivaid kalduvusi. Tähtsaim on, et üldse on valitsus, kes korraldab ühiskonda, ja veel enam, et ikka on teatav hulk ausalt töötavaid ja vastutustundelisi kodanikke, kes viivad kultuuri edasi, kodanikke, „kes organiseeritult teatud aadete ümber juhivad kogu rahvast edasi.“

Umbes nende pessimistlik-optimistlike töökavadega lahkubki seltskond kogu riiki näitavast Tornist jälle alla maale. „Nad teadsid, et üldise skemaatilise mõtlemise hangesid ei sulateta mõningate istungite ajal lausunud mõtetega, tulgu nad nii hõõguvaist südameist kui tahes. Kuid ühtlasi nad teadsid, et sulavad need hanged kord siiski.“

„Kolm ja poolsada suurt lehekülge targutusi“ — ütleb võib-olla mõni meie „dünaamilisest“ raksamisest ja kamandamisest tasalülitetu, kelle meelest iga teoreetiline mõtlemine on „targutus“. Demokraatlik maa siiski kindlasti v a j a b ka selliseid „targutusi“. Nad on edasi-juhtivad ka siis, kui neid keegi otsekohe ei hakka praktikas rakendama, ka siis, kui nendes on ekslikku. Nad hoiavad vähemalt alal kultuuriküsimuste vaba käsitlemise v õ i m e ja h u v i, ning see on tähtsaim. Nii Soomes, ja küllap veel enam meil, kus demokraatia kokkuvarisemine tuli eriti ideoloogilise kultuuri nõrkusest. Ja kus ka vaikiv ajajärk sellekohast pilku pole palju selgitand, pigem tumestand. Kahjuks ka Tartu asutet E. Kultuurisõprade Koondis suri varsti oma juhatuse seniilsusse. Omaaegset kultuuri ja hariduse nõukogu pole enam üldse kokku kutsutud — ei tea, kas ta liiga vabamõttelise koosseisu pärast? Nii on aga meie kultuuriideoloogia ikka veel ilma sügavama viljelemiseta.

Oli ehk seepärast põhjendat ka eelolnud võrdlemisi pikk referaat sellest teosest, mis väljendab soome noorema generatsiooni kultuurilistematte päade vaatekohti ja probleeme. Selle ligem kriitika või samade küsimuste eestfikhane vaatlus ei mahu enam siia. Kuid küllap taiplik lugeja märkis nii mõnegi korra ka mõndagi meil aktuaalset — nagu Soome asju nähes ikka.

A. A.

ALDOUS HUXLEY TEEKÄÄNAKUL

VAATEID IDEAALIDE LAADIST NING NENDE TEOSTAMISEST

1.

Ükski nooremaist inglise proosakirjanikest pole suutnud sel määral huvitada kogu tsiviliseerit maailma nagu Aldous Huxley. Tõsi küll, teatud ringkonnis tema kurss pole kõrge. Praegusel Itaaliaal ega Saksamaal pole tema soovituselks midagi öelda. Nüüdse ametliku itaalia kultuurisuuna esindajad meie põhjavõõtmeski tõttavad teda säädma igasuguse mussolinimeelsuse teravaks ning ebameeldivaks vastandiks. Saksa anglistide ajakirjades tehakse kõigile, kõigile, kõigile päevselgeks, et Huxleyga on esindet äärmine individualism, milles ei olevat jälgegi orienteerumisest üldsuse, terve ühiskondlikkuse, „rahvusterviku“ poole. Tema hoiaku iseloomustavaimaks jooneks olevat „vaatekoht, et kõigi asjade keskuse ja mõõdu moodustab indiviid, materialism, pidemetu objektiivsus, mis hinnanguilt ega olemuselt ei evi ega tunne mingeid väärtusmõõdupuid, vaid alati on ainuüksi vaatlev, kirjeldav ja registreeriv.“ (R. Hoops, Die Weltanschauung Aldous Huxley's, Englische Studien, okt. 1937, lk. 82).

Artikkel, millest see tsitaat on võetud, põhjeneb õige ühekülgselt valit materjalil ning jätab arvestamata Huxley viimaseaegse toodangu

mõned olulisimad seisukohavõtud, kuid päris paljale fantaasiale selle järeldused ei ole rajat. Juba 1925. a. ilmud romaani „Nood koltund lehed“ („Those Barren leaves“) läheb senini päämiselt oma vere ja aistide häält kuuland Calamy teose lõpus mäestiku üksindusse, et otsida lõplikke väärtusi ning olemasolu mõtet, kuid et ta neid leiaks, selle kohta puuduvad andmed. „Ilus uus maailm“ („Brave New World“) on mürgine satiir nüüdismaailma traagilisele jaburusele, nagu see peegeldub tulevikus, kus kõik see, mis praegu on naeruväärset, kummalist ning süngelt jantlikku, on viidud loogilise lõpuni. Kuna piitsutada saavad eeskätt fašistlik ja kommunistlik suund, siis ei ole meieaegseil totalitaarmeelsuse pooldajail muidugi erilist põhjust sellest teosest vaimustuda. Kuid „Silmituna Gazas“ („Eyeless in Gaza“, 1936) osutab juba midagi täiesti uut. Siin näeme autorit juba positiivse (relvatäristajate silmis muidugi negatiivse) reformi teele astuvat. Nagu Indias Gandhi, nagu Shelley „Islami mässus“ Laon ja Cythna, loodab Huxley siin inimsoo uuestisündi täielikult vägivalla vältimiselt, kuigi see peaks viima iseenda ohvrikstoomisele. Raamatu lõpus päätegelane süüvib nägemustesse, mis meenutavad müstikute elamusi.

Keegi ei saa vist eitada, et Huxley suurimagi künismi ning valusaima sarkasmi taga peitus moraaliotsija. Kuid ta oli pärastsõjase põlve pettumuste tüüpilisimaid väljendajaid. Sõja võigas, vahettegematu julmus oli purustand endise kõlbluse pidemed, verine kaos oli hävitand usu õiglase korra võimalusse. Vanad tabu'd näisid järelikult olevat kaotand olemasoluõiguse. Neis ei paistnud enam olevat midagi ehitavat. Ülearuste kammitsatena näisid nad takistavat loomulikku eneseteostust. Intellektuaalne ausus näis nõudvat nende ja kõige muu kohkumatut vaatlust, mille tulemuseks oli tunne, et kõik on mõttetus „omnia vanitas, vanifatum vanitas“. „Better for all of us, froward Homunculus, if you'd quietly died!“ võtab Huxley „Viendas filosoofi laulus“ kokku selle põlve elutunde. Poliitiline ja majanduslik süsteem tundusid jõhkralt ebaõiglastena, kõlblussäädused paistsid sama iganend korra kõdunevate riismentena. Tulevase talutavama maailmastruktuuri aluseid polnud kuski näha. Üle jäi ainult meelt heita või nii külmalt, kui süda lubas, vaadelda ümbritsevat grotesksust, et vähemalt putukakoguja objektiivsusega rahuldada oma uudishimu. Sääljuures võis tabu'dest pääsnuna oma isiklikus elus takistamatult harrastada näiteks seksuaalset vabadust. Milleks end anda väärkõlbluse ikkesse, kui sel niikuinii polnud elulist õigustust? See oli nihilism, kuid moralisti meeleheite nihilism, kusjuures silm olemasolust lakkamatult otsis pisimatki mõtteraasu. Vaim lahkas moraalseks laibaks muutund maailma, kuid ühtlasi põnevusega, isegi võllakünismiks moondriietet ahastavusega uuris ja tunnistas, kas ei leidu selles manduvas koes jumalat. Jumalat ei leidund. Mis niisugusel korral teha muud, kui süüa ja juua, kuni saabus füüsiline ning ühes sellega ka hingeline kadu? See tunnetus oli julm, kuid ei paistnud olevat muud teed kui alistuda möödapääsmatule. Kui sünge sääljuures oli Huxley meeleolu, seda näitab kõige võimaliku selgusega tema romaan „Point Counter Point“.

Süüa ja juua ning armatseda, kuni saabub hukk! See on väljavaade, mis võib rahuldada looma, kuid millega mõtleval olend ei taha kergesti

nõustuda. Senikaua kui elu läheb mingis pidevas, kuigi nukras taktis, võib tal see hoiak inertsit kaudu säilida. Kuid praeguses maailmas tuleb hoop hoobi järgi, olukorrad muutuvad nii kiirelt ja brutaalselt, murrangud tulevad nii vapustava hooga, et teadlikumad ja tundlikumad meist, kelle vitaalsus pole veel lõpuni kurnat, leiavad endid vajaduse ees ümber orienteeruda. Kui neil on sisetunnet, kriitilist pilku ja enesest lugupidamist, siis nad ei suuda omaks võtta kõiki neid võltsevangeeliume, mida soovib otsekui õelusehaldja küllussarvest. Vastupidi, isegi passiivsed ning indifferentsusse kaldujad võivad üle öö muutuda aktiivseks. Nende mõistus, nende tunded protestivad ja otsivad teid absurduse ummikust. Huxleyga on juhtund see muutus. Keegi ei saa enam öelda, et tema vaim poleks muud kui jahedalt ja armutult vaatlev intelligents. Tema intellektuaalne distsipliin on säilind, kuid tema tunded on hakand elama, tema tahe on löönd püsti, ta on asund mõtlema konstruktiivselt. Seda näitas oma ilukirjanduslikus laadis „Silmituna Gazas“ ja seda tõendab veelgi selgemini tema äsja ilmund sotsioloogilis-filosoofiline teos „Ends and Means“ („Eesmärgid ja vahendid“, november 1937).

2.

Selle teose küllaltki julgust osutavaks eesmärgiks on näidata, kuidas isegi praeguses vulkaaniauruses maailmas oleks võimalik teostada inimkonna regeneratsioon. Kuigi Huxley kuni pisidetailideni arvestab ühiskondlikke tingimusi, pakub ta oma rahvussotsialistlikele kriitikuile selles mõttes alust, et ka sotsiaalse korra uuendusi taotledes lähtub indiviidist, mitte suuremaist inimkogumikest nagu rahvas, tõug või usuline rühmitus. Nagu senini, on ta ka nüüd jäänd psühholoogiks, kes küll näeb isikutevahelisi seoseid ja sõltumusi, kuid siiski ei usu, et inimkonda saab hinnata õigesti, kui temas ei nähta üksikisikute liitumit, mida ainult abstraktsiooni varal saab kujutella suurema ühikuna. Inimeste käitumine on vahend, mis peab võimaldama uue elukorra. Käitumine aga tuleb ümber kujundada igal indiviidil üksikult omaette, kuigi teised teda selles püüus võivad toetada. Inimtaotluste lõppeesmärkide suhtes on hallist minevikust päälle valitsend õige üldine üksmeel. „Jesajaast kuni Karl Marxini on prohvetid kõnelnud ühel häälel. Kuldajastus, mida nad ootavad, leiame vabadust, rahu, õigust ja vendlikku armastust“ (lk. 1). Kuid häda algab alati siis, kui eesmärkide saavutamiseks hakatakse otsima tegelikke teid. Siis näeme vaidlust, viha, leppimatut tüli ning vastastikust veristamist rahu, vabaduse ning õigluse nimel. Utoopiasse on peagu eranditult katsut pääseda suurte, sageli vägivaldsete üldreformide varal. Proletariaadi diktatuur, natsionalism, usuline fanatism on ikka-alati väitnud teenivat kõrgeid lõpp-ideaale, ning nii mitmelgi enda meelest üllal türannil ongi olnud neisse ideaalidesse usku. Kui aga vastuoksa on oldud vaatekohal, et reform peab algama inimesest enesest, siis on tavaliselt jäädud ühiskondlike olude sugestiooni alla ega ole suudet vaadata üle oma ruumi ja aja. Hel-lase suurehingeline, õpetet ja õilis mees, feodalismi rüütel, „honnête homme“, valgustusajastu filosoof, viktorianismi respektabiliteedi kehas-tus, džentlmen, meie sajandi liberaal, siis inimlammas ning jumal-juht on kõik olnud ning osalt on veel praegugi ideaalkujudeks, mis peavad või-

maldama inimkonna õilistumist. Eesmärgiks ei saa neist endale säada ühtegi, sest viimne kui üks neist on eriliste sotsiaalsete tingimuste projekt-sioon.

Üllatuseks selgub siiski, et need üksikud, kel on parimini õnnestunud vabaneda oma ümbruse eelarvamusist, on loond endile ideaalid, mil on hämmastavalt palju ühiseid jooni. Need, kes on osutand mitte ainult intelligentsi, vaid ka ülimalt voorust, on Huxley järgi üksmeelselt taotel-nud inimtüübi loomist, keda saab kõige tabavamalt iseloomustada sõnaga „non-attached“, s. o. köitumata, kütketu, vaba, takerdumata — takerdumata oma kehaaistinguisse ja himudesse, võimu- ja varanduse-tahtesse, oma inimlike ihalduste esemeisse, oma kirgedesse, kuulsusse, sotsiaalsesse positsiooni. See tüüp peab suutma tõusta kõrgemale isegi teadusest, kunstist, filantroopiast. Ta peab suutma näha neist kõigist veel kaugelt suuremat ja väärtuslikumat reaalsust.

„Kütketu“ inimene ei ole tavalises mõttes kütketu. Ta peab suuri-mal määral oskama end taltsutada. Tal peab olema halastuse voorust, sest viha takistaks teda samastumast sellega, mis on temast suurem. Tal peab olema julgust, sest pelgus seisneb mina samastamises kehaga. Tal peab olema vaimuerksust, sest tuimus ja loidus on kõigi teiste pahede juured. Tal peab jätkuma heldust ja sõltumattust isiklikest huvidest, et mitte langeda esemete orjaks. Säärast inimest on nõudnud hinduism, Buddha, Lao Tse, stoikud, Kristus — kuigi mitte tema nime tarvitav ametlik ristiusk —, Spinoza. Selle vaatekoha antipoodideks on olnud Machiavelli, markii de Sade, Hegel, Nietzsche, fašistid, kommunistliku dik-tatuuri punalipu lehvitajad. Huxley peab neid inimsoo üldarengu pers-pektiivist võetuna ekstsentrikuiks, kuid sellaseiks, kelle vaated praegu juba normi kehtivust omandades enneolematul määral ähvardavad senist küll aeglast, kuid siiski õige pidevat progressi. Humaansus on vähene-mas otse kohutaval moel, surm ja tapmine ei võigasta, vaid tekitavad veel ainult tülpimust. Lugupidamine tõe ees on langend minimaalseks kollaste valepropagandade mõjul. Monoteistlike kreedode asemele on asumis idolaatriad — rahvuse, klassi, üksikisiku ebajumaldamine. Tehnika areneb, kuid moraalne degeneratsioon on täies hoos. Kuidas seda pidur-dada? Sellele küismusele Huxley püüab vastata sageli väga detailseid juhtnööre andvas, tuhandeid probleeme sidevalt ja süstemaatselt käsitle-vas teoses, millest siinkohal saame kahjuks välja noppida ainult mõned eriti olulistena tunduvad jooned. Juba ruumipuuduse tõttu peab mõni praktiliselt detailistef ettepanek käesolevas esituses jääma õhku rippuma, sest Huxley käsituslaadi tihedus lubab tal 320-le leheküljele kokku suruda harukordse hulga materjali ning mõttekäike.

Oht, mida Huxley näeb esile kerkivat peagu igal pool kogu inim-ajaloo kestes ja millest ta vähemalt püüab hoiduda, on probleemide liigne lihtsustamine. Inimvaimule on omane kalduvus pidada küsimusi lahendetuks, kui keerukas on suudet redutseerida lihtsaks. Ilma selle tun-gita ta ei suudakski tuua korda nähete ülikirevasse mitmekesisusse, vaid upuks seoseta detailide kaosesse. Kahjuks selles suunas minnakse sageli liiga kaugemale, iseäranis kui on tegemist muuga kui eksaktsete teadustega. Faktidele sisendetakse rohkem ratsionaalsust kui nad taluvad. Jumaliku

olendi silmadega vaadatuna võib ju kõiges nähtuda identsus — nõnda näiteks võidakse näha nii kriiti kui juustu elektroonidest koosnevatena. See võib rahuldada meie abstraktset seletuskirge, kuid oma üldistamis- ja samastamisõhinas kaldume kergesti unustama, et tuleb siiski arvestada ka erinevusi, näiteks seda, et meie keha naudib Stiltoni juustu, kuid jälestab kriiti — vähemalt söögiainena. Meie vaatlused ei ole sagedasti küllalt realistlikud. Mõnelgi puhul me ei tee vahet selle vahel, mis on toitev ja mis mürgine. Kulinaaralal sunnib tegelik elu sääraseid eksimusi väga kiires korras parandama, aladel sellevastu, kus hädaoht on vahest veelgi suurem, kuid mitte nii ruttu ja nii selgesti ilmnev, ei osata neist mõnikord sajandite ja sajandite kestel hoiduda. Seesuguse käitumise tulemused jäävadki vahel peitu, sest nad ei tarvitse seisneda juba evitava hüve kaotuses, vaid paremuste tulematajääämises, mida oleks võidud saavutada, kui poleks eksimust tehtud. Nõnda omal ajal lihtsusteti fakte sel viisil, et kõigi puudulikult mõistet nähete eest tehti vastutavaks jumal, mille tõttu hoiduti uurimast sekundaarseid põhjusi, ja nii jäeti kammitsaisse teaduslik mõtlemine. Kõikjal esineb ebamääraseid üldmõisteid, mida rakendatakse tõsiasjade pinnaliseks ratsionaliseerimiseks. Majandus, seksus, alaväärsuskompleks on niisugused ignorantsuse suitsukattena tarvitetavad sõnad, mille taga võidakse väga kaua varjata oma puudulikku arusaamist tõelisist olukorrist. Tõiku on tarvis näha ka nende tege-likus seoses, selles seoses, milles nad mõjutavad meie elu, liigsete üldis-
tusteta. Nii leiab Huxley ja otsustab võimalust mööda vältida ülironist-likku suunda, arvestades tegurite mitmelaadsust, komplitseeritust ja peenetoimsust.

Sellele vastavalt ta ei usu sotsiaalseisse universaalvahendesse — suureulatuslikesse ühiskondlikesse uuendussisse, mille varal loodetakse põhjalikult reformeerida kogu inimkonda. Kui ei uuendeta inimeseloomu ennast, vaid ainult väliseid tingimusi, siis võib muidugi juhtuda, et vähen-
defakse võimalusi kiusatusse sattumiseks. Kuid tingimused võivad uuesti muutuda, ja siis pole mingit kindlustust, et vanad kahjulikud kalduvused ei pääse jälle mõjule. Isegi kui on suudet tekitada eetilisi harjumusi, siis needki ei suuda kaugeltki alati püsima jääda ebatavalistes olukordades. Mahasurut halvad tungid võivad siis esile puhkeda, eriti kui neile leitakse küllalt õilsatena tunduvad efekäänded, näiteks kui suudetakse selgeks teha, et sõja ajal julmus on tarvilik. Isegi inglaste humaansus ei ole Aasias enam täpsalt see, mis ta on kodumaal. Amritsari hulgamõrv ei oleks olnud Inglismaal mõeldav, kuid siiski ta teosteti — teissuguses õhkkonnas moraalseid tundeid tumestavate lööksõnade mõjul. Sagedasti ühiskond-
lik reform ainult asendab ühe pahe teisega. Võimutahe omal ajal kasu-
tas mõõka, siis raha — nüüd kahjuks niihästi mõõka kui raha. Kommunis-
tide seas rahaahnusele on pandud kindlad piirid, selle eest aga võimu-
tahe ilmneb kujul, mida saab nimetada keemiliselt puhtaks.

Võidakse väita ja tihti väidetaksegi, et see kõik on paratamatu — et inimeseloomu pole võimalik muuta. Niisugusel puhul ei peeta küllalda-
selt silmas tõsiasju. Ei teata või unustetakse, et on olemas ühiskondi, kus võimutahe ei etenda üldse mingit osa. Zuñi indiaanlased näiteks ei pea lugu menust ega võimust. Neil ei ole auahnust. Tõsi küll, selle eest nad

on vaimselt tuimad. Usuliste traditsioonide koorma all nad hoiduvad kõigest, mis on uus või kummaline. Kuid see näide tõendab, et inimhing ei ole igal pool seesama. Väga sarnaseid jooni, kuid vaimselt tervislikumas seoses võib leida mitmegi idamaise rahva hingelaadis. Mõni teine meile vältimatuna tunduv impulsside seos on radikaalselt muutund meie omas kultuurkonnas. Abielu oli vanasti eeskätt vahend võimu või vara soetamiseks. Armastuseks nimetatavate tunnetega teda ei assotsieerit. Nüüd usutakse üsna üldiselt, et isegi abielupaarid võivad olla teineteisesse tõeliselt kiindund. Seda laadi nähteid arvestades ei paista olevat põhjust veendumuseks, et progressiivsus ja agressiivsus on paratamatud partnerid. Inimloomus võib muutuda väga sügavalt. Käitumiskomplekside sugemeid on ajaloo vältel väga mitmel viisil assotsieerit ja dissotsieerit. Võib-olla leidub võimalusi neid püsivamal kujul liita ühtumeiks, mis tagavad inimsoole soovitava arengu.

Üheks meie elu kummitiseks on usk vägivalda tõhususse ja vajalikkusesse suurte muutuste toimepanekul, kuid „mida rohkem vägivalda, seda vähem revolutsiooni“, ütleb Barthélemy de Ligt. Vägi vald toodab pikapeale üksnes vägivalda. Prantsuse revolutsioonist sai direktorium, siis äärmiselt kardetav ja verine impeerium. Mis Vene revolutsioonist on saand, sellest hakkame juba kõik saama selget aimu. Poleks olnud prantsuse terrorile järgnend Napoleoni rünnakuid, siis poleks olnud ka natsionalismi, ega Fichte rahvusfilosoofiat ega arvatavasti „kolmanda riigi“ võimulepääsu ega tõenäoliselt sunduslikku väeteenistust. Rahulik areng järgneb vägivaldale õieti ainult teatavais üksikuis olukorris, näiteks kui vägivalda on olnud nii vähe, et see ei takista vastaste pärastist leppimist (tulevikusõjas ettenähtava kõikepurustava hävitustöö puhul seda loota ei saa) või kui üks pool hävitetakse sootuks, nii et tema kibestus ja vihavaen sureb ühes temaga, või kui võitja pool sulab võidetu hulka nagu roomlased gallialaste ja normannid anglosakside hulka. Endast soovitavadki ühiskondlikud uuendused võivad mõjuda hukatuslikult, kui neid teostetakse vägivaldse ägedusega. Hukatuslikuks osutub säärasel korral mitte seevõrra nende otsene tegelik kui nende kaudne moraalne mõju.

Meie aja fetišite hulka kuulub plaaniühiskond. Kuid nii tarvilikuks kui Huxley peabki ühiskonna korraldamist ja koordineerimist, leiab ta, et seda tuleb kas või hoopis aeglasemaski tempos teha alt, mitte ülalt poolt. Plaaniühiskond eeldab korralduse liiga suurt keskendamist, mis annab täidesaatvale võimule säärased võimalused omavoliks, et neid vaevalt raatsitakse jätta kasutamata. Peame silmas küll eesmärki — organiseerimist, ratsionaliseerimist —, kuid mitte selleks tarvitetavaid vahendeid. Ent just vahendid kipuvad takistama ratsionaalsema maailmakorra loomist.

Plaaniühiskond arvestab hulki, mitte indiviide. Hegeli pühitset riigi-idee ausse tõstjad, totalitaarriikide valitsejad, püüavad täiesti välja lülitada teadliku, vastutustundelise, täielikult arenend üksikisiku mõju. Riik ei ole enam inimeste, vaid inimesed riigi pärast. Omavalitsuslik, omalgatuslik printsip leifakse olevat kurjast. Rahvus ei tohi enam koosneda algatus- ja kriitikavõimelisist indiviidest, vaid teda tahetakse muuta subhumaanseks, hüpnotiseeritavaks massiks, kellel hulkade joo vastuse abil

süsteemaatselt lastakse rahuldada alati olemasolevat fungi oma kitsast minast välja, kuid mitte ülespoole, vaid alla, animaalsusse viivas suunas. Usundi kõrgemad avaldused, mis ei jooovasta, vaid vabastavad ängistavast ümbruse seosest, võimaldades meditatsiooni kaudu lahtipääsu nii oma isiklikust minast kui ka laiemast minast — erakonnast, ühiskondlikust kihist, nende sümbolina käsitet jumaldet „juhust“ — on põlu ja tagakiusu all. Ainukest vastuvõetavat pääsefeed näeb Huxley deentralisatsioonis — küll mitte anarhilise atomiseerimise teel, vaid organiseerimise kaudu väikeste, omavahel koordineerit gruppide kaupa, mis on liiga väikesed massijooovastuse ja küllalt suured ühistunde tekkimiseks, umbes Hyacinthe Dubreuil' poolt tööstuste jaoks soovitet demokraatse organisatsiooni eeskujul. Arvestades praeguse psühholoogia tulemusi leiab Huxley, et need grupid ei tohi koosneda vähem kui kümnest ega rohkem kui kolmekümnest isikust, vastavalt nende tegevuse laadile. Just see suurus soodustavat isetegevuse, omavastutuse ja seltsimehilikkuse arenemist, milleliste omaduste mõjul võidakse pöörduda selg gigantse auahnuse ideaalile, mille all seda ise möönmata kannatab kogu praegune maailm. On otse traagiline, kuidas imetleme Napoleone just nende omaduste pärast, mille pooldest nad võrduvad sotsiaalseile ronijaile ning bandiitidele. Ent õige suhtumise n. n. „sangareisse“ on Huxley arvates avastand mitte Carlyle, vaid Francis Bacon, kes ütles auahne türanni kohta, et „ta sarnaneb ahvile: mida kõrgemale ta ronib, seda selgemini ta näitab oma tagapoolt.“ „Sangari omadused on kiirgavad“, kommenteerib Huxley kibedalt ja pisut küüniliselt, „kuid samasugune on mandrilli tagumik“. Et takistada sellast anaalekshibitsionismi, tuleb tema meelest auahnete teele panna võimalikult rohkesti seaduslikke ja administratiivseid tõkkeid — tuleb paratamatult deentraliseerida.

3.

Raskeimini ületetavaks rahnuks teel ihaldet õigluse Utoopiasse on sõda. Selle ümber on tekkind idealiseerivat fraseoloogiat, mis varjab selle tõelist palet. Seda peetakse vältimatuks, peetakse koguni kasulikuks, selles nähakse tugevuse ja väärtuse sõelujat, „inimkonna hügieeni“. Ent seda see ei ole. Kui vaadata tõikadele näkku, siis selgub, et sõda pole midagi muud kui just nooremate, lootustandvamate ja eluvõimelismate hävitaja. Mitte parem ei tarvitse osutada võitjaks, vaid toorem ja hoolimatum. See on külmavereliselt organiseeritav massimõrv, millel pole mingeid moraalseid ega eugeenilisi aluseid. Ta on puht-inimlik nähe, kuid mitte põhiliselt inimloomuse olemusse kuuluv. Kuski väljaspool inimkonda sõda ei esine (kuigi esineb tapmist), kuid on siiski ekslik oletada, et „surematu sõjalise kuulsuse“ ideaal oleks ühine kõigil tsivilisatsioonidel. Väljaspool Euroopat leidub veel tsivilisatsioone, kus väarikat elu eelistetakse n. n. „väarikale“ ehk „sangarisurmale“, näiteks Hiinas ja Indias. Budhistide silmis viha on alati alandav. Nad ei saaks aru „kättemaksu jumala“ kultusest. Isegi meie omas tsivilisatsioonis on olnud arengufunnuseid, mis lubavad oletada, et meie sõjaliste vooruste jumaldamine võib ehk veel raugeda. Oli ju kunagi aeg, kus seksuaalseid patustusi vabalt lubati karistada surmaga, kus naise ebatruuduse loomuli-

kuks palgaks oli puss rinda. „Säärased mõrvad ei ole paremas seltskonnas enam moes, seepärast nad ei näi meile enam loomulikena.“ Sellega ei ole muidugi veel öeldud, et me varsti ei lange tagasi sellele arenemistasmele. Hiina vana rahuarmastuse kultus näib igatahes manduvat. „The New York Times“ toob ühest Šanghai ajalehest sõnumi kindral Jang Seni kohta, kellel on kaksikümmend seitse naist ning iga oma eluaasta kohta üks laps, s. o. kokku nelikümmend. Ajaleheteate järgi kindral on oma järeltulijatele korraldand eeskujuliku sõjalise drilli, mis algab seitsmenda eluaastast ning jätkub rangeima kari all neljateistkümnendani. Perekonnal on omaette sõjalaager. Külaliste saabudes Jangi perekonna noorsugu korraldab sõjalise vastuvõtu ning marsib võõrastest täpsaimas paraadkorras mööda. Kui lugu nii edeneb, võib Hiina paari sugupõlve pärast olla teine Jaapan.

Ometigi tõik, et vaated sõjale eri tsivilisatsioonidel on erilised, sisendab julgust. Militarism ei näi olevat sünnipärane ega möödapääsmatu. Senini sõja päämiseks põhjuseks on olnud see, et seda sooviti. Nii fantastiline kui see paistabki, soovivad seda — mitte põhimõtteliselt, vaid ikkaalati ad hoc — isegi laiad rahvamassid. Igavus ja tüdimus igapäevasesi, nii mehaaniliseks ja moraalselt eesmärgituks muutund rahu-aegsest tegevusest kaovad sõja puhul, elu, mil ei näi olevat kindlamat mõtet, saab otsekohe suuna, mida õigustavad kaunikõlalised loosungid, et varjata tema tegelikku brutaalsust. Šovinism etendab sääljuures oma osa. Ta võimaldab sotsiaalse ja rahvusluse nimel rahuldada antisotsiaalseid impulsse, millele mõrva- ja roimafilmid ja -romaanid pakuvad ainult osalist võimalust ärareageerumiseks. „Rahvus on imelik jumalus. See paneb pääle raskeid kohustusi ja nõuab suurimaid ohvreid, ja kuna ta seda teeb ja kuna inimestes põleb nälg ja janu õigluse järgi, siis nad armastavad seda jumalust. Kuid seda armastetakse ka sellepärast, et see rahuldab inimloomuse kõige madalamaid sugemeid, ning et mehed ja naised ihaldavad efekäändeid uhkuseks ja vihavaenuks, sest nad armastavad kas või kaudselfki nautida kuritegevuse rõõmusid.“ Sama osa nagu rahvusel on etendada ka muil väärjumalusil, näiteks usudogmadel, ühiskondlikel ideoloogial. Fanatism võib isegi sadismile anda idealistlikkuse oreoli.

Muidugi ei ole küsimus nende psühholoogiliste kaaluflustega veel fähjendef. Arvesse tulevad näiteks majanduslikult huvitet ringkondade pingutused sõjaohu säilitamiseks, valitsejate auahnus, Basil Zaharoffite ja muude relvastusmagnaafide rahuvastane kihutustöö, taasrelvastumise laviinitaoline tõus, mille eesmärgiks öeldakse olevat sõja vältimine, kuid mis tegelikult toob sõda ikka lähemale, ja veel palju muud. Kõige taga peitub siiski meie võimetus mõtelda teisiti kui vägivalla terminoloogias. Huxley käsitust mööda isegi rahu säilitamiseks loodud Rahvasteliit on lõppude lõpuks sõjaline organisatsioon, „kollektiivne julgeolek“ tähendab sõjaliste liitude süsteemi teise sõjaliste liitude süsteemi neutraliseerimiseks. Unistetakse rahvusvahelise politsei loomisest, kes süüdlase — mitte üksikisiku, vaid riigi — vastu hakkaks tarvitama karistusvahendeid. Kuid tarvitades sõna „politsei“ samastetakse kaks asja, mille vahel on väga põhilist erinevust. Karistus, kui ta on sõjaline, tabaks eeskätt neid,

kes on süütud. Ohvriks langeksid kõigepäält need, kellel valitsuste süütegudega on kõige vähem ühist, kaasa arvat naised ning isegi imikud. Vaevalt oleks niisuguste karistamismeetodite rakendamisest loota püsivat rahu ja tõelist leppimist. Huxley tunded ja loogika protestivad julmuse vastu, millega loodetakse saavutada rahvusvahelist stabiilsust. Inimesearmastajalik osa temas tõstab mässu, unustades, et võib-olla ülal kirjeldetu võib teatavates kriitilistes olukordades kujuneda ainsaks suurimate hädade vältimisvõimaluseks. Ta näeb ainult seda, mis selles kahtlemata on brutaalset. „Me ei õpi kunagi korralikult mõtlema,“ ütleb ta, „kui me ei harju nimetama asju nende õige nimega. Rahvusvaheline poliitiline võim, kui sellane kunagi peaks loodama, ei oleks kellegi poliitiline võim; see oleks võim hoolimatute hulgamõrvade sooritamiseks. Kui kiidetakse hääks hulgamõrvu, siis tuleb seda öelda. Pole mingit õigust petta teadmatuid sellega, et mõrvaritejõugule antakse samanimi kui sellele võimule, kes korraldab tänavaliiklust ning areteerib murdvargaid.“

Vahendid, mida Huxley soovib pääsmiseks sellest kogu aeg katastroofi poole viivast seisundist, ei ole nii kiiremõjulised, et nad järgmist tulepurset suudaksid ära hoida, kuid nad väärivad tähelepanu vähemalt kaugema tuleviku vaatekohalt ning osutavad palju reaalsel mõtlust ning nüüdisaja inimese psühholoogia üsna täpsat arvestust. Tema leiab, et Euroopa ja kogu praegune maailm ei pääse hädast enne, kui on läbi teind sügava meele muutuse. Militarism tuleb juurtega üles kiskuda igal alal ja igas isikus, muidu maailm ei rahune. Muidugi on seda kerge öelda ja raske teha. Enamik inimesi ütlekski kahtlemata, et nad vihkavad sõda ja soovivad rahu — kuid seda siiski ainult põhimõtteliselt. Ikka ja uuesti fundub sõda neile hõlpsama väljapääsuna komplikatsioonidest kui rahu. Thomas à Kempise sõnadega „kõik ihaldavad rahu, kuid väga üksikud seda, mis võimaldab rahu“ — see on, põhjalikku meelsuse muutumist ning sellele vastavat käitumise ümberkujundamist kuni viimse üksikjuhuni välja.

Siinkohal saab ainult väga lühidalt skitseerida kava, mille järgi Huxley arvab suudetavat sellast meelsuse muutust pikapääle maailmas konsolideerida, kui see juba on jõudnud üle oma algfaasi. Mainitagu juba praegu, et see tema arvates peaks endaga ühes tooma relvastuse täieliku, tarbekorral ühepoolse lõpetamise, loobumise impeeriumest, lõpetegemise natsionalismi poliitikale, vägivaldse vastupanu vältimise igal juhul ning süstemaatseid, aegapidi ellu viidavaid uuendusi kõigil aladel, alates lastekasvatusest üle majanduse ja poliitika kuni usundini. On ilmne, et pole nõjavahendit, millega inimkonda lähemal ajal saaks ahvatella omaks võtma säärast taktikat. Kui see üldse on mõeldav, siis ainult pikkamööda, ning esialgu vähestes ringkondades. See on Huxleyele selge. Ta ei taha fantaseerida ega näe ette, kuidas näiteks lähema kümne aasta jooksul inimkonda päästa, kui peaks juhtuma mingi suur kokkuvarisemine. Kuid suur osa isegi meie omast tsivilisatsioonist jääb tõenäoliselt püsima ka pärast praegu ettenähtavaid vapustusi, ning isegi varemeis olevale kultuurile saab pääle ehitada uue, võib-olla väärtuslikuma. Mida varem mõtteid suunata tarvilikele uuendustele, seda

parem. Esiotsa tuleks Huxley kava järele luua rakukesi, kuhu kuuluksid ainuüksi tarvilikul tasemel seisvad isikud, et mitte ei korduks omaaegne Robert Oweni fiasko, kes ei osand valida kaastöölisi. Ei tohiks minna tagasi primitiivsetele võtetele, vaid tuleks silmas pidada maailma nüüdis- tehnilist ja majanduslikku taset ning sellele kohandada oma meetodid. Algusest päale peaks kaasa tõmbama mõjukaid ning jõukaid idealiste, kuid üritus nurjaks juba eos. Kooskõlastetult ja plaanikindlalt tuleks seest- ja altpoolt asuda lahendama nüüdiskultuuri põlevamaid küsimusi. Need raskused moodustaksid teatavas mõttes — eeskätt oma distsipliinilt ning meelsuse järjekindlalt rakendusest — uueaegse „munkade“ ordu, säärase, nagu keskaegsed benediktiinid ja tsistertsiansid. Ühistöö, ühisvaranduse ja ühisvastutuse alusel, gruppides, millesse ei kuuluks palju üle kahekümne inimese, peaksid nad töötama, kasutades kõiki nüüdis- teaduse saavutusi. Omavahel nad liituksid suuremateks rühmitusteks, alati omavalitsuslikul baasil, kuid koordineeritult. Segadust, mis praegu valitseb psühholoogiliste eri tüüpide rakenduses, tuleks vältida, määrates igale ülesanded, mis võimalikult vastavad ta erilaadile, kuid hoides teda ühekülgsusest sel viisil, et tal ei lasta piirduda ainult tema erialaga, vaid tal võimaldatakse tutvumine ka teiste tegevusliikidega ning ta viiakse kontakti temast erinevate tüüpidega. Neid küsimusi Huxley käsitleb detailselt. Ta nõuab sääljuures hoidumist pseudodemokraatselt võrd- suse illusioonist. Pigemini tuleks erinevusi k a s u t a d a, kuid erilaadide vahel esinevaid kuristikke tuleks ületada intiimsema kokkupuute ja või- malikult omaalgatusliku, psüühiliselt mehhaniseerimata koostöö võimal- damisega. Sellekohaselt tuleks põhjalikult reformeerida kasvatus.

Dr. Maria Montessori ja mõned teised kasvatusteadlased ongi juba astund samme hilisema lapse kasvatusmeetodite reformeerimiseks. Nende sihiks on isetegevuse ja teadlikkuse arendamine. Pime sõna- kuulmine üles-, sõge valitsemishimu allapoole on pahed, mis õige üldi- selt tulenevad praegusest kasvatussuunast. Sellele hoiakule toetubki nüüdne „juhtide“ ideoloogia ja poliitika. Alaväärsustunde ning sellega lähedases seoses oleva veltveebmentaliteedi kaotamiseks laste juures on demokraatlikel mail siiski juba tehtud nii mõndagi, kuid kõrgemal kooliastmel pannakse uuesti maksma distsipliin, mis isegi Inglismaal mit- meti sarnaneb sõjalisele. Õeldakse õigusega, et „Waterloo lahing või- deti Etoni mänguväljadel“, kuigi ei tohi unustada, et inglise kasvatusel on ka teine külg — ausa „džentlmenlikkuse“ immutamine noortesse juba maast madalast päale, mille tulemuseks on olnud näiteks India ametnik- konna suur aumehelikkus ning inimlik usaldetavus. Viimast külge tuleb arendada, esimese puhul tuleb meeles pidada, et see võib viia enam- kui-natslikule preislusele. Igatahes on sport juba kaotamas oma džentl- menlikkust, ning „good losers“ on muutumas ikka haruldasemaks näh- teks. Kool on hakand harjutama vaadet, et spordivõidud välismaalaste üle on rahvusliku prestiiži küsimus, et vastane on vaenlane. Sportlasile sisendatakse seda ühekülgselt, rühmaegoistlikku „esprit de corps“i, seda grupiuhkust ning grupiedevust, mis on omased häile sõdureile. Rahvus- vahelisi suhteid spordivõistlused praegusel ajal enam ei arenda soodsas suunas. Diktatuurimail hoolitseb selle eest väga liigutavalt kool.

Niisugust meelsust on hakat arendama juba ammust ajast, kuid sellest jäid puudutamata need rahvakihid, keda koolidistsipliin ei riivand. Nüüd, kus juba mitu generatsiooni vähemalt Kesk- ja Lääne-Euroopas on sundhariduse tõttu ümber kujunend, on asi teisiti. Huxley näeb isegi otsesuhteid koolihariduse ja karjavaimu tõusu vahel. Demokraatia langus, nagu ta ütleb, satub täpsalt ühte sunduslikku haridust saand proletaariaadi teise sugupõlve astumisega tegeliku elu juhtivaile kohtadele. Kuus-seitse aastat koolidrilli, kaks kuni kolm aastat väeteenistust ja neli aastat maailmasõda on inimkonna preisistand. Montessori meetodeid rakendavad isegi demokraadid ainult üsna noortele. Kuigi kommunistid Venemaal võimule pääsedes deklareerisid tema omadele vägagi sarnanevaid ja neid radikaalsuselt isegi veel tugevasti ületavaid põhimõtteid kõigi hariduskäigu astmete jaoks, on praegune stalinistlik kasvatus tolleaegse otsene antipood. Kõik on suunat sõnakuulmisele, käsutamisele ja sõjale.

Ka kõrgeima akadeemilise hariduse korralduses näeb Huxley põhilisi vigu. Kõigepäält on see liiga spetsialistlik ja intellektuaalne. Harilikult ülikoolides muud palju ei jõuta teha, kui enam-vähem korralikult kätte õppida mingi elukutse, kuid isegi moodsa ülikoolihariduse kõige eripärasem ja väärtuslikum produkt, tõeline intelligent, kes oskab asju näha laiemas seoses, ei tunne ühte olulist tegurit — inimest. Veelgi vähem tunneb seda tehnilise hariduse saaja, mistõttu tervikliku ilma vaate arendamine muutub võimatuks. Ometigi oleks just reaalse inimese olemusse ja elamustesse süvenemine ainuke kindel tee, mille kaudu suudetak kitsast spetsialiseerumisest või külmast teoreetilisest filosoofiast pääseda välja vitaalsemasse ning avaramasse maailmasuhtumusse. Sellest küljest kasvatus vajab kaugeleminevaid reforme. Tehnika harrastajaile võiks õpetada näiteks seda, kuidas uute alumiiniumsegude leiutamine on ühenduses abessiinlaste ja hispaanlaste tapmisega või kuidas uuendused tööstuse alal sageli võivad katastroofiliselt mõjutada tervete provintside ja maade saatust. See huvitaks isegi tuimemaid neist ning arendaks neis kriitilist meelt mehhaanilisele erialalisele tublidusele lisaks. Diktaatoreile meeldiksid muidugi robotid, kuid ei ole põhjust neile vastu tulla, seevõrra kui selleks otseselt ei sunnita. See, mis neile on kõigest kõige kardetavam, on vaba, iseseisvalt vaatlev ja otsustav intelligents. Hariduse humaniseerimine, sellesse pääle tehnilise ja intellektuaalse dressuuri ka inimlikumate huvide toomine arendaks seda võimet senisest märksa laiemates massides.

Meie avalik elu kubiseb analüüsimata lööklauseist, metafoorilisist väljendeist, personifikatsioonest ning abstraktmõisteist, mille emotsionaalne mõju on erakordselt suur. Kasvatuse üheks ülesandeks peaks olema neid eritella. Kas näiteks „riik“ on midagi muud kui need härrad Smithid, Brownid, Jonesid jms., kelle käes antud hetkel juhtub olema poliitiline võim? Mida tähendab „rahvuslik au“, see ebamäärane, kuid sagedasti nii saatuslik mõiste? Sõja ajal vaimulikud kõnelesid „mõõgast, sellest jõust, mida jumal tarvitab tööriistana rahvaste kaitsmisel“. Mõök on suhteliselt ilmsüütu, mehine relv, kuid Maailmasõja ajal seda kuigi palju ei tarvitet. 1914. aastal täitsid mõõga osa hoopis teised asjad —

lõhkeained, šrapnellid, kuulipildujad, lahingulaevad, veealused paadid. 1937. aastal tulid „jumala tööriistadena rahvaste kaitsmisel“ lisaks veel arvesse lennukid, mürggaasid, termiit ja kes-teab milline hulk veelgi mõrvarlikumaid vahendeid. Mõnegi valitsuse huvides on peita sõnadekuminate õige jubedaid kaasaegseid fakte, kuid kasvatajate kohuseks on piforeskse keele taga peituvate tõsiasjade kättenäitamine. Nõnda on lootust vähendada noorsoo mõjutetavust hilisemas elus, õpetada teda reaalselt mõtlema ning vastu panema sädeleva peffuse butafooriaile.

Ka usulisel alal nõuab Huxley uuendusi. Eriti kardetavaks ta peab seda meil Euroopas levind usuelu vormi, milles taotellakse uskliku võimalikult intiimset emotsionaalset suhet isikliku jumalaga või mõne muu jumaliku olendiga. Indias seda nimetatakse bhakti-margaks, usuharduse teeks, vastandina karmi-margale ehk tegude ja kohustuste teele, ning jñana-margale, ehk teadmuse teele. Indias see meetod ei saand populaarseks, kuigi see esines sääl mõnda aega, nähtavasti läänepoolsefe usundite mõjul. Jaapanis ta tõrjus sellevastu välja teised meetodid, olgugi et kolmeteistkümnendal sajandil algas lühike reaktsioon bhakti vastu. Sakiamuni õpetusi pühaks pidavad budhistlikud teoloogid väidavad, et budhad pole igavesed jumalad ning et lõplik tõelisuus on impersonaalne. Samasugused olevat suurimate müstikute kogemused kõigis kõrgemais usundeis: nende jumalaelamus näitab neile ebaisikulist lõplikku reaalsust. Nende ekstaasid pole emotsionaalne joobumus. Sellegipärast kergeteks ning tundeid kiireimini rahuldavaks usulise enesekasvatuse teeks on just nimelt jumal-isiku kummardamine. Tundelisi suhteid võib pikemaks ajaks hõlpsamini tekkida mingi isikuga või isikuna kujuteldavaga. Ei ole kahtlust, et sellanegi usuharrastus arendab tugevasti terve hulga voorusi. See võib teha karskeks, seksuaalselt mõõdukaks, isegi askeetlikuks, ennastalgavaks, julgeks ja järjekindlaks. Kuid selle mõju peatub pooltel teel, sest usklik muutub täiesti olenevaks jumala laadist, keda ta austab. Ameerika neegrite inimjumala „Father Divine“ kummardajad „ärkavad“ paljudel puhkudel tõeliselt ja saavad mitmeti paremaiks ning õilsamaiks isiksusiks kui enne „ärkamist“. Kuid nad usuvad oma „Jumaliku isa“ täiuslikkusesse ja seetõttu täidavad täpsalt tema või ta esindajate käskke ka siis, kui need on moraalselt kahtlast laadi, näiteks selle uue usulahu mõnede küsitavate finantsoperatsioonide puhul. See on muidugi usundi paroodia. Kuid on olemas teissuguseid, meile lähemaid näiteid. Muistsete heebrealaste Jehoova oli antropomorfiline suguharujumalus, kellel oli mitmeidki ebaõilsaid inimomadusi, näiteks raev, armukadedus, kättemaksuiha. Miks ei oleks tema kummardajad pidand teda jäljendama? Nagu Vanast Testamendist näeme, tegidki nad seda väga ohtral määral. Varakristlased tegid kahjuks suure vea, kormates end juutide pühade raamatutega, mille tõttu selle tõu primitiivne kosmoloogia mõnedel ajajärkudel jäffis täiesti varju Uue Testamendi hoopis teiselaadse õpetuse. Tulemuseks on albigenside, kafaristide, protestantide, katoliiklaste hulgalised tapmised, ristisõdade julmus, pikk rida foorusi, mida on tehtud vähemalt osaltki väga puhtas harduses ning usus oma õiglusse. Samasugune emotsionaalselt jumaldav suhtumine on karmas tekkima ka elavatesse inimesfesse. Bhakti-marga Aleksander

Suure, Napoleoni ja mõne praeguse juhi-diktaatori puhul võib nende kumardajais esioitsa põhjustada väga soovitavaid muutusi; kumardetavais isikuis ta sellevastu fekitab mandumisnähteid, mis hiljem kanduvad üle nende jumaldajaisse. „Võim rikub alati,“ kirjutab lord Acton. „Absoluutne võim rikub absoluutselt. Kõik suurmehed on halvad.“ Jumaldef inimene laostub moraalselt selleõõtu, et teda kumardetakse. „Need, kes jumaldades kuulevad ta sõna ning jäljendavad teda, teevad just oma jumaldusega seda vältimatuks, et peavad kuulama ning jäljendama põhjani halba, rikut isikut.“

Nagu juba mõista antud, viib see suhtumine hõlpsasti fanatismile. Kui jumalat Aristotelese sõnades kujutellakse mitte sõjaväe korrana, vaid ülemjuhatajana — transsendentse isikuna, mitte integratsiooni immanentse ning ühtlasi transsendentse printsiibina —, siis tekib tagakiusamine. Enne muhameedlaste tulekut Indias peagu polnudki usulisi tagakiususe.

Subratsionaalse tundepaisumuse asemele nõuab Huxley usuelus superratsionaalset tahtekeskendust. Meditatsioon peab arendama erilist tahtekvaliteeti. Usundi kõrgeim nähe, müstika oma puhtaimal kujul, nõuab professor Whiteheadi sõnade järgi universaalsust ja üksindust, mis on seoses, sevõrra kui „universaalsus on eraldumine vahenditust ümbrusest“. Selle ümbruse häirivaile emotsionaalseile mõjudele ei tohi alistuda, ei tohi austada rühmaidooli ega muutuda parokiaalseks. Sellest loogiliselt järelduv nõue on, et kirik ei tohi milgi määral sõltuda teda oma erihuvides kasutada püüdvast riigist. Kõrgem religioon ongi diktaatorite poolt alati leidnud vihast vastuseisu. See, mis ulatub üle aja ja ruumi, on nende kitsalt ajaliste ja ruumiliste taotlustega teravaimas vastuolus. Sellepärast mõne praegu vägevaks tõusnud Euroopa võimuri poolt on pandud vande alla nii protestandid kui katoliiklased, Venemaal Jumal on anathema, Kemal Paša ja Ibn Saudi poolt on likvideerit müstilised derviisite usulahud, Itaalia diktaator hoolitseb selle eest, et noortele „ei õpetetaks monoteistlikku maailmalojaalsust, vaid ainult lojaalsust kohalikele ebajumalaile, rahvusele, erakonnale ja temale endale“.

Siin hakkame juba jõudma piirile, kust üle minnes Huxley hakkab ise müstikuks. Teda palju kaugemale järgida viiks liiga pikale, kuigi vähemalt psühholoogiliselt vaatekohalt oleks äärmiselt huvitav jälgida näiteks seda, kuidas ta katsub usutavaks teha müstiliste nägemuste kaudu tajutava reaalsekspeetavust. Lähtudes eriti budhismi analüüsist püstifab ta sääljures oma müstilise kontemplatsiooni ideaali. Täiuslikule tulevikuinimesele ta kirjutab ette askefismi meenutava enesekasvatusemenetluse, millel siiski pole midagi ühist flagellantluse enesepiinamisega, vaid mis peab viima ülimalle füüsilisele ja hingelisele tervisele. Oma endisest künismist ta on jõudnud vastaspoolusele. Armastus, kaastundmus ja arusaamine on need voorused, mida ta oma müstilisel kasvatusteel loodab saavutada. Ta ei kao sel puhul siiski unistustesse, vaid arvestab psühholoogiat ning Ameerika viimaseid füüsilise kasvatuse süsteeme, eriti F. M. Alexanderi oma, kelle füüsilise koordinatsiooni õpetus vastab Huxley veel müstikaski mitmeti nii praktilisele dispositsioonile. Me ei saa siin süveneda ei tema kosmoloogiasse ega metafüüsikasse. Tähendetagu

ainult, et ta peab enam kui tõenäoliseks kõikeläbiva impersonaalse vaimu olemasolu, kuigi ta ei jäta kaalumata argumente selle tõenäolisuse vastu. Nagu gnostikud ja budhistid peab ta otstarbekohaseks esoteerilise usundi harrastamist kitsale kõrgelearenenute ringile ning eksoteerilist, rituaaliga ning muu rahvale suupärasega varustet religiooni massidele, kes niikuinii kunagi ei loobuks kirevaist rekvisiitidest. Tema eetiliste printsiipide kohta, mis on kõigiti sotsiaalsel laadi, öeldagu ainult seda, et kuigi mõõdukus on üheks nende olulisimaks aluseks, erineb ta oma esivanemaist, puritaanlast, radikaalselt selle poolest, et eitab täielikult vajadust emotsionaalseks peatumiseks oma pattudel või koguni pärispatul. Ta näeb Martin Lutheri noorusaastate hirmund veendumust, et ta oli „küps võlla jaoks“, olevat lähimas ühenduses sama Lutheri hilisema veendumusega, et mässulised Saksa talupojad väärivad võllapoomist ning valitseva kihi poolt porrisõtkumist. „On olemas loogiline ja psühholoogiline side omaenda pattude käes vaevlemise ning teiste patustuste käes piinlemise vahel; painav hirm vihase isikliku jumala ees ning aktiivne iha selle jumala nimel teisi taga kusata on lähedalt seotud.“

4.

Oleme tutvund vaadetega, mida keegi veel mõni aasta tagasi poleks julend Huxleylt oodata. Individualist ja lõplikkude väärtuste eitaja on muutund uskujaks inimühiskonna koostösse ning müstiliste elamuste ihaldajaks. Tõsiasi, et see muutus on toimund katastroofilise maailmakonjunktuuri muljete all, ei tee seda vähem tõeliseks. Sotsiaalne ja metafüüsilis-religioosne tung on temas ärgand hooga, mis otsib ja nõuab rahuldust. Selles mõttes Huxley sarnaneb T. S. Eliotile, kes pärastõjaste vapustuste ning varase puritanismi tekitet neuroosist ning meeleehteite veerele viivast rahunemisest pääsis samuti andumisega religioonile. Algjõuline tarve usuliste elamuste ning kindlustunde järgi sundis teda loobuma mõistuslikust kriitikast ning end heitma anglo-katolitsismi rüppe. Huxley ei ole heitnud kriitikale käega, kuid temaski on vähemalt usundi suhtes siin-säääl märgata pigemini irratsionaalsete tungide kui mõistuse usaldamist (mida ta muide ise varjatult näib tunnustavat). Seda näeb näiteks tema usut jumalusse (olguigi impersonaalse) olemasolusse ning otsesesse tunnetetavusse. Vastuolus mõnede oma varemate mõttekäikudega samas teoses, kus ta hoiatab mitmekesisuse redutseerimist identtuseks järjekindlalt läbi viimast lihtsalt seepärast, et inimesel on selleks olemas vastupanematu kalduvus, argumenteerib ta seoses jumala-probleemiga, et seesama tung identtuse leidmiseks olevat mitmeski suhtes osutund prohvetlikuks (näit. Demokritose ja Epikurose juures), järelikult olevat võimalik, et ka usk mingisse kõikemahutavasse vaimsesse absoluuti ei ole ekslik. Ta kõneleb alul ettevaatlikult, siis ikka veendumalt võimalusest müstilisel teel selle absoluudiga otsesest kontakti saavutada. Sellega ta ei piirdu, et soovitaks seda müstilist „õndsakstegevat nägemust“ selle õilistava mõju pärast inimesse, kes selle kaudu pääseb kitsaist isiklikest ja kohalikest seoseist, saades ülivõimsaid tõukeid desinteresseerit vooruse kui sellase harrastamiseks, vaid ilma asja põhjendamise tarbele just küllaldast tähelepanu omistamata näib ta tahtvat meid

veenda, et müstikule nähtav absoluut ongi tõeline absoluut. Oma vaatekohta ta kaitseb paiguti juba pisut sofistlikkude analoogiatega. Tema muidu nii selge loogika tõmbub siin uduseks. Siin näib olevat tegemist usuaktiga, mitte enam filosoofilise mõtluse tulemusega. Kauaaegne skeptik ei suuda enam taluda elu ilma religioosse sisuta, ning „soov saab tal mõtte isaks“. Liiga sensitiivne vaimne organism vajab vapustusest pääsu ning otsib ja leiabki seda müstilisest kontemplatsioonist.

Tuleb möönda, et Huxley ka müstikuna vihkab kõike, mis võiks meenutada sensuaalset joobumust. Ta vihjab halvakspanevalt neid katoliiklikke hilismüstikuid, kellele jumalanägemus muutus erootiliste elamuste aseaineks. Ei, Huxley müstik peab suutma omandada täielikku enesetalsutust, peab viimse võimaluseni arendama kõiki oma kehalisi ja psüühilisi võimeid, peab olema sõna kõrgeimas mõttes terve, sest ainult täiuslikkus mediteerivas tasakaalus olevat võimalik tõeline ühendusseastumine kõigi väärtuste ja kogu elu algrprintsiibiga. Selleks, et suuta tõusta müstilisele tasemele, tuleb tema arvates enne muutuda teadlikuks isiksuseks, kes läbi ja läbi tunneb nii oma keha kui vaimu — alles siis võib pääseda üleisikulisele astmele. Tuimus, loidus, ebateadlikkus, saamatus, isegi haigus, mis takistab sõltumattust, sest et see meid paneb samastuma haige organiga, sellele liigset tähelepanu kinkima, tulevad tema müstikul kõik võita. See on „kõitumata“ olend, kelle tajumisvõime ja tahtejõud on arenend viimse inimesele kättesaadava määran. Võime ainult möönda, et see inimtüüp, need vahendid, see meetod väärivad suurimat kiitust, kuid et eesmärgi saavutamisevõimaluste suhtes jääme skeptiliseks. Ent arvestades seda, et Huxley kõigepäält nõuab inimeste õilistumist ning paneb vahendeile rohkem rõhku kui eesmärkidele, uskudes, et hää vahend peab andma hää eesmärgi, võime siiski nõustuda, et tema meetod on otstarbekohane.

Ütlesime juba, et Huxley patsifism ei ole kujutat täna-homme saavutatavana, vaid et ta selles suhtes teeb plaane pikemaks ajaks. Ometigi võime kohati märgata, et kui see oleks tema teha, siis ta laseks Inglismaal kas või tänapäev desarmeeruda, ükskõik mida teeks Saksamaa ja Itaalia. Kui silmas pidada, kui vähe see on tõenäoline, et midagi sellast leiab aset, siis võib oletada, et siin on võib-olla tegemist ainult propagandavõttega peagu lootusetu ürituse vähesekski kiirendamiseks. Kuid paiguti tekib siiski teissugune mulje, eriti kui arvestada romaani „Eyeless in Gaza“. Ei ole ju vähimatki kahtlust, et kui inimkond Huxley retsepti järgi üle terve maakera üheaegselt muutuks järjekindlaks rahu ja mittevastupanu harrastajaks, oleks meie kõige võikamail hädadel varsti lõpp. Ning kes teab, kui suudetaks tõesti olla nii üli- või üldinimlik, et oldaks valmis andma Euroopa lähemat tulevikku ründajate hirmu ja armu alla ilma neile vastu astumata, nakataks patsifismi pisik ehk pikapäale isegi kallaletungijaid endid. Kahjuks näib siiski tõenäolisem, et patsifistid tehtaks maataasa ning et militarism võidutseks seda häirimatumalt. Huxley soove ei saa vist ilma pikemata täita. Soodsamas õhkkonnas seevastu võib teda inspireeriv meelsus ehk tõesti viia inimsoo regeneratsioonile. Profess, mille algatamist ta nõuab, võtab kahjuks nii palju aega, et see vaevalt muutub massiliseks enne järgmist üldist kriisi. Oleme dilemmas, millest

ei näi olevat pääsu. Aidata võib ainult patsifism — kui ta (ühepoolsena) enne ei tõuka meid hukatusse. Enesesäilitustung kiidab selle hääks ning ühtlasi protestib selle vastu. Ainuke ratsionaalne päästevahend ei näi olevat rakendatav. Või ei ole see nii? Seda tahaks loota, kuid ei suuda. Kahjuks tuleb lõpetada küsimärgiga.

Ants Oras

ORGANISEERIMISMUREDEST

On vastuvaidlematu tõsiasi, et suur osa ülikooli astujaid ei astu koos sellega ka üliõpilasorganisatsiooni, vaid jäävad organiseerimatuteks, nn „metsikuteks“. See „metsikute“ protsent kõigub pisut olenevalt üldisest majanduslikust konjunktuurist; kuid kahtlemata on see niivõrd suur ($\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ üliõpilaskonnast), et sellest lihtsalt eitades mööda minna, jätta tähele panemata üldisi üliõpilaskonna küsimusi kaaludes oleks lubamatu.

Kõigepealt — miks on „metsikute“ protsent nii kõrge? Mis on põhjuseks, et nii suur osa üliõpilasist jääb kõrvale meelitavast organisatsioonielust, sõprade ringist ning võimalusest leida otsest kontakti nii vilistlastega kui ka laiemaga kaasvõitlejaskonnaga? Põhjusi on muidugi palju ja statistikat ei ole vist keegi seni teinud, kuna näib, et see küsimus ei ole eriti kedagi huvitanud. Kuid ma arvan, et ei eksi oletades, et päämiseks organiseerumata põhjuseks on majanduslikud tingimused. Kardetakse ühest küljest raha-, teisest ajakulu, mida kumbagi ei ole raisata tänapäeva üksteise-võidu-lõpetamise püüdes. Vastuväide sellele, et organisatsioon võib ju liikmemaksust vabastada, ei ole igaühe kohta kaaluv — sest paljud on põhimõttelikult selle vastu. Intiimorganisatsiooni kohta liikuvad jutud oletavad suuremat ajakulu, kui see võib-olla oleks hädatarvilik. Kuid on tõsiasi, et intiimorganisatsiooni iseloom nõuab paratamatult aega: üksteise tundmaõppimiseks ei jätku ühest-kahest korrast paarisõnalisest kõnelusest, olla aga organisatsioonis mitte kõike kaasa tehes, n.-ö. poolikult — see on paljudele vastuvõetamatu. Kui inimene peab pingutama nii väga mõnikord, et üldse suuta ülikoolis käia — leida teenistust Tartus, töö kõrval õppida ja vahetpidamata võidelda majanduslike raskustega. Ja siis tuleb veel esile teine moment: organisatsioonid ei suuda kaasa kiskuda, organisatsioonid — tihti ilma et neid lähemalt tuntaks — tunduvad fühistena, ajaviiteasutistena, igavatena. On tõesti kaks isemaailma mõnikord — mõni (meie ajal õnneks harva leiduv tüüp) aega veetma tulnud igavene tudeng ja iseennast ülesrühkiv, igat momenti ära kasutada katsuv erak. Kui esimene peab tudengiromantikaks õlleõhtuid, stumpfimist, sõprade ringis joomist — siis teine aja kokkuhoiu mõttes „ratsionaliseerib“ oma majapidamist sellega, et paneb kohvikannu ahju otsa ning fäidab tassi, tõmmates kannu külge kinnitatud nõõrist. Kumbki äärmus ei ole ei positiivne ega tervitatav, ja ühist keelt nende kahe vahel on võimatu leida nii üliõpilaspõlves kui ka vilistlastena — neil ei ole ühiseid kokkupuutepunkte, nad oleksid kui kumbki fäitsa eri maal elanud, aga mitte ühel ja samal ajal Tartus samade professorite juures õppinud. Suur osa organiseerimatuid on omal käel elavad, mitte enam nii noored tudengid, kes erilist huvi ei tunne organisatsioonide palju noorema

koosseisu vastu, nende erinevate huvide ja lõbustuste vastu. Teise külalt suure osa moodustavad tudengid, kes ülikooli astunud, kuid kaaluvad organisatsioone: esimene, teine aasta katsutakse lihtsalt tutvuda organisatsioonidega, ilma et pimedast peast kuhugi mindaks; hiljem väike kahetsus ja kahtlus südames: kas valitu on õige? Kritiseeritakse muidugi noorusele omase teravuse ja nõudlikkusega, ning kui siis siit või sealt organisatsioonist mõni omakorda nn. aasivalt suhtub, siis tõmbatakse enesesse, tunnustatakse kõik „ühesugusteks puudulikkudeks mustadeks lammasteks“ ja jäädakse eemale. Kui palju ei ole lõpuks organisatsioonis endaski neid, kes alati suhtuvad organisatsiooni sise- kui ka välisküsimusis seisukohalt „nemad“ ja „teie“, aga mitte „meie“. Ja nii ka üldiselt: ühes ei meeldi ühed, teises teised, tihti isiklikud arusaamatused, — ja inimene jääb eemale, jääb „metsikuks“.

See kõik sunnib pisut järele mõtlema. Vahe kestab edasi vilistlas-põlves, osa haritlasi kibestub seesmiselt, hiljemgi on raske leida kontakti teistega. Ometi peaks nii väikse maa ja nii hädasohtlikul positsioonil asetseva maa haritlaskond üksteist tundma, üksteist mõistma ja üksteisest pisutki aru saama. Sunniviisil organiseerimine ei muudaks asja, sest kõik, mis tuleb survega, kutsub esile vastusurve.

Uue Ülikoolide seadusega lisandub organiseerimatute küsimusele eriline värving — siin on juriidiliselt läbi viidud ebavõrdsus: ehkki üliõpilased, maksumaksjad, on organiseerimatud jäetud ilma enesekorradamisõiguse teostamisest üldises üliõpilaskondlikus mõttes. Kuidagi ei võta nad osa ei küsimuste arutamisest ega lahendamisest; nad on üliõpilaskonna kui korporatiivse ühiku „alamad“, mitte „kodanikud“. Kuna esinduskogu moodustub vaid organisatsioonide esindajaist, peavad need küsimusi kaaluma enda organisatsiooni seisukohast; üldine, üliõpilaskondlik lähtekoht, mis endasse haaraks ka metsikute küsimuse, ei ole oluline.

Organiseerumatute küsimusega on kauemat aega, viimastel aastatel eriti intensiivselt tegelnud Organiseerumatute Büroo. Uue Ülikoolide seaduse tulemusena katsuti koondada organiseerumatuid vastasutatud ühingute ümber, kes oma programmiks võtsid küsimuse päevakorral hoidmise ja katse teda lahendada, nii esinduskogu kaudu kui ka igal muul võimalikul viisil.

Ühingu erinevuseks teistest organisatsioonitüüpidest pidi olema tema väiksem seotus liikmete vahel. Ühingu on klubiks, kuhu kuuluda võiksid kõik metsikud, kuhu tulla võivad aga ka need, kes sinna ei kuulu. Igaüks organiseerumatuist saaks sealt informatsiooni nii stipendiumide, õpperahast vabastamise ja õpperaamatute kohta, kui ka mitmesuguste muude küsimuste kohta üliõpilaskondlikus elus — CIE passi saamine, suvekohtade saamine välismaale jne. Ühingu liikmeks olemine ei oleks takistuseks hiljem organiseerumisele intiimorganisatsiooni, muidugi, kui ühinglane endale sobiva leiaks ja kui ta vastu võetaks. Klubi oleks aga ka seesmisel elus vaba. Ühingu kuuluja ei oleks kohustatud olema südamesõber kõigi liikmetega; on otse loomulik, et kujuneksid välja intiimsemad ringid, huviringid jne. Suure liikmearvuga ja vähese toetusga võiksid ühingu sel viisil lahendada organiseerumatute küsimuse,

kusjuures nende olemasolu sugugi ei eitaks seniseid intiimorganisatsioone. Kahtlemata ei oleks õigus öelda organiseerumatute kohta, et nad on algatusvõimetud või üleliia passiivsed, — suur protsent on lihtsalt sunnitud kõrvale jääma senistest organisatsioonidest. Ei ole ju praegugi — eriti intiimsemas organisatsioones, kus vanuseprintsip mõõduandev — nooremail julgust ja vanemal huvi tegutseda või mõtteid vahetada, eriti kui huvipiirkond üliõpilasorganisatsioonis ei tohi ulatuda üle üliõpilaskondlike küsimuste (ja tihti needki leitakse olevat liiga poliitilised, et neist rääkida!).

Ühingud on esialgu enda ümber koondanud vaid väikese ringi — kuid küllalt suure, et olla elujõuline ja algatada suurt ülesannet. Kuidas muidugi läheb edaspidi, kas ühingud suudavad ka küsimuse lahendada või selleks kaasa aidata, ei olene mitte ainult neist endast. Tegelikult on küsimus üliõpilaskondliku tähtsusega, kus küsida tuleks kõigil: kas „meie“, mitte aga „teie“ või „nemad“ — ja selle lahendamise vastu peaksid tundma huvi haritlaskonna kõik ringid.

Rutt Eliaser

HARITLANE JA SPETS

Käesoleva aasta algul, uue Ülikoolide seaduse kehtimahakkamisel, kui üliõpilasorganisatsioonid pidid ümber registreeruma ja endi nimeidki muutma, asusid meie vanemad üliõpilasorganisatsioonid otsustavalt oma ajalooliste nimede kaitsmisele. See aktsioon, mis leidis vastavates instantsides arvestamist, ei olnud ainult romantiline, välispidise vormi entusiastlik säilitamistung, vaid pigemini valmisolek seista välispidise vormi taga peituva mentaliteedi ja maailmavaate eest.

Et elame käesoleval ajal „Anschlusside“-teostamise ja -katsete keeries, siis pole asjata heita põgusat pilku selliste nähtuste kaugematesse põhjustesse. Selliste laiaulatuslikkude nähtuste taga peab peituma mingi üldisema kehtivusega vaimusuund, mis hakkab avalduma koguni kitsapiirilistegi organisatsioonide elus.

Oleme juba mõnda aega kuulnud kõnelusi mingist maailmale lunastuspakkuvast korporatiivsest korrast, kust tulevat kõik „täis asi ja hea andmine“ inimelu sotsiaalsesse olundisse. Sellest uuest korrast ennustasid erierendelisi asju Lääne-Euroopa tuntumad mõtlejad juba siis, kui meil elati alles demokratismi esimeste kriisitunnuste ajajärgus. Nikolai Berdjajev analüüsis Euroopa tsivilisatsiooni arengut oma paljudes filosoofilistes ja ajaloolistes teostes ning leidis, et Euroopa suundub uue keskaja poole, kus jälle ausse ja võimutäiusesse jõuab keskaegne ordu oma kindlapiiriliste reeglite ja usutunnistustega. Moodne riik loovutab oma koha korporatiivsele organisatsioonile, kus indiviid kui selline ei oma mingit osatähtsust peale võimaluse anda oma tööjõudu ja tehnilist oskust ordu kindrali või juhi poolt loodud reeglite kohaselt. Sellise seisukorra saabumisele aitavat kaasa, arvab Berdjajev, kõige enam masin ja masina ülivõimu kasvamise tõttu ka masinaks muutuv inimene.

Need enam kui kümnekonna aasta eest avaldatud mõtted näivad evivat prohvetlikku tähtsust. Meie võimsa idanaabri massikultuur võib õigusega kanda nime — masinakultuur. Üksikisiku väärtus on atrofeerunud peagu täiesti. Halastamatult hävib isik, kes kuidagi satub vastuollu kollektiiviga. Kollektiiv on kõik, isik mitte midagi. Ja kui inimene midagi olla tahab, siis võib ta seda vaid sõltuvuses kollektiiviga. Isikul ei tohi olla midagi o m a, isegi mitte usku, maailmavaadet, südametunnistust, — kõik määrab riik-ordu. Seega — isikut ärgu olgu. Läänes võime jälgida kaudselt samasugust arengut, mis on sihitud isiku vastu. Siin on vaid internatsionaalse kollektiivi asemel rahvus- või rassikollektiiv, mis tasalülitab kõik omasuguse ja väljalülitab kõik võõra. Isikul on vaid niipalju väärtust, kui palju ta kuulub teatavasse kollektiivi või korporatsiooni — antud korral puhtasse rassi. Siit tuleb, et põhimõtteliselt pole Ida ja Lääne vahel mingit vahet. Mõlemas valitseb kollektivistlik despotism — erivärvinguis.

Omaette maailm on Ameerika. Siin näib pealiskaudsel vaatlusel kehtivat piiramatut isikuvabadust, alates eraalgatuse põhimõttest majanduses ja lõpetades usuvabadusega tuhandetes mitmepalgelistes erikirikutes. Ent Ameerika elu lähemalt vaatljad jõuavad sageli teissugustele seisukohtadele, juhtides tähelepanu plutokraatiale, mis viimselt pole ka muud, kui vabaduste sildi all tegutsev ordu-valitsus. Ameerika demokraatiast rääkida olevat võrdne fantaseerimisele. Mõnikümne perekonda, kontrollides kogu Ameerika majandust, määravad ühesõnaga kõik ja kontrollivad kõik. Nisu ja puuvilla merde-uputamised ühelajal masside nälgimise ja halastiolekuga kinnitavad rahamagnaatide isevalitsust. Ülikoolid on eraalgatuse alusel loodud, kuid rektorid nimetatakse ülalpidaja poolt ja rektoril on piiramatut võim professorite ja nende meelse üle. Rockefelleri stipendiumid figureerivad tohutute summadena majandus- ja loodusteadlaste uurimistöös. Missugune on nende mõju üldisele majanduselule ja uurimiste tulemustele? Rooseveltile, kes on kadu kuulutanud Ameerika plutokraatiale ja kes näib tegevat pead pöörutama panevaid katseid Ameerika majanduselu ümberkorraldamiseks, kuulutatakse enesele kadu sealtpoolt. Ka Ameerika näib marssivat mingi salapärase ordu või korporatiivse korra vaimus ja suunas. — Nii siis — kõik teel masindumise poole.

Tekib küsimus, millest on sõltuv selline areng üle kogu meie planeedi? Kas tõesti masin on kõiges süüdi, kas tema on see, kes nii järjekindlalt on juhtinud enese looja, inimese samale masindumise teele?

Ometi on kõigis maades iseseisvalt mõtlejate ja teotsevate haritud inimeste hulk õige suur. Kuidas on võimalik, et kõrgesti haritud inimeste hulgad endid nii põhjalikult lasevad orjastada, kuna on ju nendel öelda otsustav sõna maa ja rahva juhtimisel. Ons haritlaskond mandunud? Ons sool tuimaks saanud?

Asja ka eestikeelses tõlkes ilmunud huvitavaist probleemest kubitsev A. C a r r e l'i raamat „Tundmatu inimene“ vihjab ühes kohas sellele, et meie aja suurim hädaoht peituvat spetsluses. Kuigi ta räägib Ameerika oludest, kehtivat näib see tõde ka muude maailmajagude kohta. Kuigi

moodne maailm vajab ilmtingimata spetsialiste, ütleb Carrel, olevat tänapäeval küll palju teaduslikke tööjõude, aga vähe, tõelisi teadlasi. — Ja veel enam. Mida silmapaistvam olevat spetsialist, seda hädahohtlikum!

Huvitav on Carrel'i mõtteavaldus just sellest seisukohast, kui vaatleme moodsaid diktatuuririike nende spetsidega ärplemises. Kus on spets veel suuremas aus kui seal? Näib, et „tõeline teadlane“, ütleksin — haritlane sõna otseses mõttes, on nendes maades välja surnud või välja suremas. Nende asemel toimib spets — haritud robot, kel ei ole ega tohigi olla ei religiooni, ei maailma — ega eluvaadet, ühe sõnaga isiksust, sest seda võib olla vaid riigil ja riiki esindaval diktaatoril või sel jõugul, kes on koondunud viimase selja taha.

Veel huvitavam on aga pöörduda nüüd pilgud meie eneste oludele ja suunitlustele haritlaste eneste keskel. Oleme alati sõrkinud suurte Lääne-voolude sabas; see on olnud küll alati väikeste saatuse. Ega tohi oodata siis meilgi muud, kui järelruffamist kultuursele Läänele. Idast näikse oldavat esialgu peffunud. Kuid tuleb küsida, kas on põhjust Läänelegi nii kiiresti järelruffamiseks, sest on tavaline nähtus, et rutates võetakse sageli üle just pinnaline ja paheline, kuna sügavamale ärapeidetud väärtused, kui selliseid seal on, jäetakse sageli kahe silma vahele.

Meil on haritaspõlv veel üpris noor, mis võrsunud maarahva ridadest ja mille kokkukuuluvus rahvaga on veel küllaltki tugev. Väärarengule selles suunas on juba mitmel puhul juhitud tähelepanu (H. Kruus, Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus, „Akadeemia“ 1937, nr. 5). Vaevalt võime rääkida teise põlve haritlastest. Sellepärast on veel aeg tõsiselt järelmõtlemiseks. Meie esimese põlve haritlane avaldas oma suuna sellistes isikutes nagu Jakob Hurt, C. R. Jakobson, Villem Reimann, Juhan Luiga, O. Kallas jt. Need mehed olid universaalsete huvidega, nende südamele oli rahva asi. Neid võib lugeda tõsisest haritlastest ja teadusmeestest. Nende suund oli õige. Neid innustas uurimisele ja teaduslikule tööle tõsine huvi oma rahva saatuse vastu ja nende töö aluseks oli kristalliseerunud maailmavaade peagu religioosse kindlusega. Ning nende teaduslikugi töö tulemused ei olnud sugugi väikesed, vaid võivad olla eeskujuks isegi teaduslikele spetsidele kaasaajal, mil spetsialiseerumine uutes oludes on hoopis soodsam ja mitmeti kindlustatud.

Ent me kohtame juba tendentse meiegi juures, mis tahavad haritlastes näha vaid majanduslikult hästi situeeritud spetse, kel maailmavaatelist ja poliitiliste küsimustega ärgu olgu palju tegemist. Kas teadlikult või alateadlikult, kuid sellist ideoloogiat näib õigustavat teatavalt poolt teatava järjekindlusega. Kui tõsiselt selline suund teatava läänluse suunas meil pead tõstab, nähtub „Üliõpilastele“ 1935. a. 4. numbris avaldatud artiklist.

„Sel ajastul oli eesti rahva areng nii kaugemale jõudnud, et tema rahvuskultuuri ekstensiivse viljeldamise asemele pidi astuma intensiivne — juba ennesõjaaegsete olude ja nõuete taga hakkas ärkusajajärgu universaalrahvamehe tüüp tun-

duma tegelinski ja ning sellise kultuuritüübi kasvata-
mine on korpidele olnud alati võõras.

Oma liikmete ühiskondlik kasvatus aumõiste üheõigus-
luse ja teiselt poolt jälle valju vanusedistsipliini risttules —
see oli korpide peamiseks ülesandeks. Sellega loodeti anda
ja antigi tuhandele eesti intelligenti liikmele nende eriala-
lises teotsemises tarvilik sotsiaalne alus. EKL on praegugi
veel veendumuses, et sel teel üliõpilane saab kaasa vastu-
pidavama aluse, kui teiste kasvatusmeetodite abil, mis taot-
levad peamiselt oma liikmete maailmavaate arendamist.
Viimsele on korpid rõhku pannud ainult tingimusi, silmas
pidades eestkätt, et nende liikmete teod igaüks üksikult ku-
juneks oma rahva kasuks ja oleksid ühtlasi ausad, mitte nii
suurt tähtsust asetades sellele, missugune maailmavaade neid
tegusid dikteerib.“

Loobudes esitatud kirjutise lähemast analüüsist, kuna ta ise kõne-
leb omaette küllalt selget keelt, ei saa ometi paari üldist järeldust
tegemata jätta. Võib-olla ei ole see eksitus, kui näeme, et siit tekib
järeldus: maailmavaatete varustet haritlane on tegelinski. Järelikult
maha maailmavaade, elagu spets! Teod „rahva kasuks“ ja „ausus“ aga
kasvagu nagu seened metsas „tingimusi“.

See on ohtlik asjade käsitletu. Eriti meie väikese rahva elusuuna
määramisel. Võib-olla, et suured rahvad ja rikkad riigid võivad enes-
tele sellist luksust lubada, et loovad maailmavaateliselt neutraalse spets-
side kaadri. Meile see vaevalt sobib. Kuid ka suurte läänlaste nii-
sugune areng näib vedavat neid ohtlikele teedele. Meie ei tea esi-
algu, kuhu see tee neid viib, kuid märgid näitavad, et tegudele rahva
kasuks ja asjade ajamisele ausal teel vaevalt küll. Just vanade demo-
kraatlike rahvaste keskelt võrsunud poliitikute ja teadlaste keskelt, nagu
seda on inglise rahvas, tuleb ikka enam ja enam kuuldavale, et käes-
oleva Euroopa ja kogu maailma kriisi probleem oleneb haritlaskonna
maailmavaatelisest kriisist, s. o. kõlbelise maailmavaate puudumisest.
Hingetu spetslus, inimese hingetuks masinaks muutumine ähvardavat
kogu tsivilisatsiooni. Ja see on õige.

Vesteldes kord ühe akadeemilise usutegelasega haritlaste probleemi
üle, pahvatas see korruga, nagu oleks ta suure tõe avastanud:
„Mis on viga ühel inseneril, arhitektil või arstil. Pole vaja kunagi re-
žiimi muutuse korral ümberorienteeruda, nagu seda on sunnitud tegema
poliitik ja teoloog. Kahju, et ma pole mõni insener või arst.“ Ma
pean ütleva, see teoloog on hea spets omal alal. Aga mitte palju
rohkem. Ja ümberorienteerumine on tal selge, seda tagab ta spets-
lus. Asjad annavad ju seada. Mis sellest, et on kõlblik müüa oma
tööjõudu ja ebakõlblik sahkerdada meelsusega. Nii siis osutubki
lõpuks spets ustavaks mängukanniks teatava režiimi käes, kuna välja-
kujunenud maailmavaatete haritlane, kelle orientatsioon ei ole „massee-
rimisega“ suunatav, peab taanduma kui kõlbamatu või rändama lõpuks
koonduslaagrisse.

Kuid asjal on ka veel oma teine pale. Oleme võinud kogeda, et teatava kindla maailmavaatega varustet spetsialistid, kel on aega jätkunud oma maailmavaatele vastavaks teotsemiseks ja oma spetsiaalalalgi selles vaimus uurimistööks, on olnud alati produktiivsemad ja põhjalikumad, kui need, kes on andnud oma spetsiaalalale vaid oma tööjõudu, kuid s ü d a m e jätnud kuhugi mujale. Ja et kogu praeguses rahvusvahelises kui ka rahvuslikus majapidamises süda puudub, seda vist ei julge eitada ka spets, olgu siis, kui ta oma spetsiaalalal on suutnud tõestada, et inimesel üldse selline organ kui süda puudub. Pestalozzi on kusagil rõhutanud, et inimesel olgu õigel kohal kõik kolm: p e a, s ü d a ja k ä s i. See kuulub ka moodsa harilase kategoorilise imperatiivi hulka. Jääb süda „mängust“ välja, oleme jõudnud välja ka sellise „ausa“ eetika juurde, millest kõneleb muiates üks maailmavaatega spetsialist, kui ta ütleb, et oleme oma kõrge kultuuriga jõudnud niikaugemale, kus arstil jääb soovida vaid palju haigeid kodanikke, juristil — palju petjaid ja vargaid, pastoril — patuseid, arhitektil — koopaelanikke jne. — Ausalt kõigi selle rahva kasuks tegutsemine olla ju õilis — ja m i k s s i i s mitte? Kui see aga looks kindla „sotsiaalse aluse“ mugavaks isiklikuks äraelamiseks.

Kui N o b e l leiutas dünamiidi ja selle taotmisest rikastus tohutult, siis kinkis ta peagu kogu sellest saadud kapitali auhindade maksmiseks teadlastele ja rahuaate eest võitlejatele. Nobelil oli maailmavaade ja tänu temale selle eest! Ta algatas ise võitluse oma enese leiutatud, inimkonnale ohtlikuks muutuda võiva aine väärkäsitluse vastu. Ja see võitlus kestab. Ta peaks ka kestma meie haritlaste koondistes kõige selle vastu, mis tahab lamestada hinge, kiskuda välja südame rinnust ja sundida salgama vaimu, mis teeb elavaks.

J. K.

KAVAMAJANDUS JA DIKTATUUR

Kavamajanduse mõiste on loodud juba 20-da sajandi algul, kuid kindlat ja määratletud sisu ei ole suudetud talle anda veel tänapäevani. Kord mõistetakse selle all riigi üldist sekkumist majandusse, kord tavalist majanduspoliitikat. Kord esineb ta jälle mingi poliitilise doktriinina, mille eesmärgiks on kogu ühiskondliku korra muutmine. Kavamajanduse mõisteid ja määratlusi on sama palju kui autoreid, kes seda on käsitelnud ¹⁾.

¹⁾ Osundan siin ainult tähtsamaile tööle, mida töö argumentatsioonis on kasutatud: W. BEVERIDGE, Planning under Socialism, New York 1936, HANS GEBHARDT, Freie und gebundene Wirtschaft, F. A. von HAYEK, Collectivist Economic Planning, London 1935, EMIL LEDERER, Planwirtschaft, Tübingen 1932, A. W. RATHER, Planning under Capitalism, London 1935, BARBARA WOOTTON, Plan or no Plan, London 1934, C. H. COLE, Principles of Economic Planning, London 1935. Oma käsitelu selguselt ja ülevaatlikkuselt tuleb aga eriti mainida KARL ENGLIS, Regulierte Wirtschaft, Prag 1936 ja RAYMOND BURROWS, The Problem and Practice of Economic Planning, London 1937 ja muidugi ka L. v. MISES'i klassilisi töid: Die Gemeinwirtschaft, Jena 1936 ja

Iga majanduskava eeldab subjekti, objekti, eesmärgi ja vahendit.

Neid erikomponente aga ühendab kava, mis on seega subjekti poolt koostatud ja suuniteldud tahteavaldis saavutada püstitatud eesmärgi antud vahenditega — objektidega. Seega iga majanduskava peab olema piiritletud subjektiga, eesmärgiga, vahendiga ja objektiga.

Arvestades aga nende erikomponentide ja nende aluste võimalikku mitmekesisust, peame ühtlasi nentima, et kavamajanduse võimalikke modifikatsioone, kallakuid ja eriliike on palju.

Kõigile neile kavamajanduse vormele on aga olemuslik sekkuda liberalistliku majanduse korrastusse. Sellest sekkumisintensiivsedist ja haardest olenebki kõigi kavamajanduste ulatus.

Individualistlik-liberaalse majandussüsteemi põhialuseks on töö ja o t u s ja sellele põhinev hüvitevahetus. Nii tootmine kui ka tarbimine on siin eraldatud erinevaise majandesse. Hüviseid ei toodeta endile, vaid turule, mis asub tootjate ja tarbijate vahel. Nõudmise ja pakkumise suhte tulemusena kujuneb hind, mis on seega vaba võistluse tulemus. Seega liberalistliku majandussüsteemi aluseks on t a s a k a a l. Riigi osa piirdub siin vaid selle tasakaalu säilitamises ja tema sekkumine majandusellu on vaid niipalju mõeldav, kui võrd on vajalik tasakaaluseisundit säilitada.

Liberalistlikus majandussüsteemis pole seega tegemist mingi kavaga, vaid süsteemiga, mis ei sõltu mingist kesksest tahtest ega taotle mingit ühtlast eesmärki²⁾.

Vastandiks sellele süsteemile on kollektivistlik kavamajandus. Oluliseks elemendiks on siin iseseisva majandussubjekti esilekerkimine. Kuna majandussubjekti piiramatut teovõimet eeldab ka vastavat poliitilist võimet, siis tuleb kavamajanduse subjektina arvesse vaid riik. Põhimõtteliselt on ükskõik, millisel teel on kujundatud majandust juhtivad organid. Eelduseks on siin ikkagi ühiklik juhtimisprintsip ja võimet pidev rakendamisvõime. See nõuab aga püsivat poliitilist võimet.

Eesmärgilt on siin samuti kehtiv täiesti piiramatut ja ühiklik dispooneerimisvõime. Konsekventseks kavamajanduseks tuleb pidada kommunismi oma solidaristliku põhialusega, kus isik on täielikult allutatud riigile, on riigi hooldusel. Selles süsteemis tootmine on täielikult riigistatud ja tarbimine reguleeritud. Hüviseid toodetakse lähtuvalt mitte nende subjektiivsest, vaid objektiivsest kasulikkusest. Ei toodeta mitte hüviseid, mis inimestele subjektiivselt näeksid kasulikeks, vaid hüviseid, mis on tunnustatud keskse võimet poolt rahvale tarvilikuks. Rahva elatistaseme hoidmine ja parandamine toimub siin ühtlaselt, tervikliku majanduse ja ühikliku tahte poolt. Järeldus sellest on, et iga indiviid on kohustatud tööd tegema vastavalt oma võimetele. Samuti on tarbimine ette kirjutatud. Objektiivse tarbe kindlaksmääramine, sellele vastav tootmine ja hiljem toodetud hüvite võrdjaotus ühiskonnaliikmete vahel nõuab muidugi varem koostatud kava.

Selline on kokkuhaaravalt konsekventse kollektivistliku kavamajanduse struktuur. Konsekventne kollektivistlik ja konsekventne liberalistlik süsteem on need „puhtad“ ühiskonnavormid, mis vähemalt teoreetiliselt on küllalt viimisteldult valandatud. Mainitagu, et kumbki süsteem oma puhtal kujul pole leidnud veel rakendamist. Nõukogude-Vene riigikapitalism on niisama kaugel konsekventsest kollektivismist kui Adam Smith'ile järgnev kapitalism konsekventsest liberalistlikust süsteemist.

Täieliku kollektivismi — mis on ühtlasi ka konsekventseks kavamajanduseks — ja liberalistliku majandussüsteemi vahel asub suur hulk vahevorme ja segasüsteeme. Just neis segasüsteemes valitseb suurim mõistete segadus.

Kritik des Interventionismus, 1929. Huvitava näite mõistete segamisoskusest esitab aga GOTTL-OTTLIENFELD oma Der Mythos der Planwirtschaft, Jena 1932.

²⁾ KARL ENGLIS, op. cit., lk. 27.

Sõna „kavamajandus“ esineb siin eri tähenduses erinevate sisuelementidega. Konsekventsele kollektivismile ja puhtale kavamajandusele on kõige lähemal sotsialistlik süsteem. See erineb konsekventsest kollektivismist selle tõttu, et täielikult kavastatud tootmise puhul on siin tarbimine vaba. See aga kaasustab kogu süsteemis ülepääsematud funktsioneerimishäireid, kuna inimtarbed on siiski individuaalselt muutuvad. Tasakaalu reguleerijaks nõudmise ja pakkumise vahel pole enam hind, vaid tehniline kavand, seega puudub siin ka vahetus ja raha, mida korvab tööühik, mis on seega ka väärtustamise mõõdupuuks. Kuna see väärtustamine aga ei ole kaugeltki objektiivne, siis on ka raske seda süsteemi teostada³⁾.

Suurema eduga on sama süsteemi osaliselt rakendatud individualistliku majanduskorra piires kooperatismina, mis kasutades küll individualistliku süsteemi raha- ja hüviteturgu, üritab kapitalistliku ettevõtjasüsteemi korvaldamist ühistulise tarbimise, krediidihankimise ja toodete müütmise teel. Tihti võtab riik selliste ühistute ülesanded täielikult endale avalike, kogukondlike või segamajanduslike käitiste kujul.

Juba täiesti individualistliku majanduse süsteemis, öieti selle perifeerias, asub kavamajanduse mõiste, mida tavatsetakse nimetada reguleeritud ehk osaliselt kavastatud majanduseks. Kui sellega aga mõistetakse, nagu Lederer seda teeb, kavamajanduse elementide pookimist liberalistlikku majandusse⁴⁾, siis peab sellist süsteemide segamist kvalifitseerima põhiliselt ekslikuks.

Reguleeritud majandus peab oma põhistruktuurilt igal juhul olema individualistlik-liberalistlik. Reguleeritud majandusena mõistetakse riigi korraldusvõtteid individualistliku majanduse automatismi säilitamiseks ja parandamiseks. Kui see reguleerimine taotleb ainult individualistlik-liberalistliku majandussüsteemi häirevaba funktsioneerimist, siis ei tohi riigi abistav osa selles majandustasakaalu loomises seisneda mingil juhul majandussubjekti ülesannetes, ja nii ei tohi me siin ka rääkida üldse kavamajandusest. Sest iga majanduskava eeldab tema teostajat — majandussubjekti. Kui me aga individualistlik liberalistliku majandussüsteemi tasakaalu olukorda, mis rajaneb tööjaotuse ürgsel tõigal, rakendame kollektivistliku kavamajanduse tahtesuunitluse, siis rikume seega otseskohe individualistliku süsteemi tasakaalu, mille ühiskondlikud ja poliitilised tagajärjed võivad aga olla väga suured. Selles seisnebki riigi ja majanduse suhete põhiprobleem.

Tööjaotusel põhineva liberalistliku majandussüsteemi poliitiliseks vormiks võib olla ainult puhas demokraatia. Seda ei ole raske mõista. Riigi reguleeriv osa piirdub siin ainult valvamises selle majandusautomatismi häirevaba funktsioneerimise üle — seega selle süsteemi kindlustamisega. Riiklik mõjustamine saab siin toimuda ainult süsteemi enda kaudu. Kuna liberalistliku majanduse tuum avaldub vormelis nõudmine — hind — pakkumine, siis on võimalik teadlikult ühte või teist suurust mõjustades mõjustada ka teisi suurusi.

Demokraatlikul alusel ülesehitatud liberalistliku majandussüsteemi majanduspoliitika avaldubki sellises kaudses disponeerimisvõimaluses. Riikliku investeerimispoliitika ja krediidikontrolliga võib kergesti mõjustada antud riigis majandusstruktuuri arendamist. Krediidikontrolliga võib samuti kergesti kaudselt mõjustada tootmist, mis omakorda mõjustab hinnakujuenemise tõusu või langust. Hea võimaluse riigile hindade reguleerimiseks annab ka tollipoliitika. Neil juhtudel riiklik hinnareguleerimine tuleb kasuks teatavale sotsiaalsele grupile, kusjuures riik solidaarse tervikuna abistab sotsiaalselt nõrgemaid kihte tugevamate arvel. Riikliku majanduspoliitika ja eriti maksupoliitika ülesandeks sellises süsteemis ongi kaudse või otsese hüviste transleerimisega mõjustada kaudselt sotsiaaltoote jaotust. Sellise majandus-

³⁾ KARL ENGLIS, op. cit., lk. 30.

⁴⁾ E. LEDERER, op. cit., lk. 80.

poliitika suunad sõltuvad aga demokraatlikus riigis ühiskonna kehami koostisest ja sellest järeleüvaist jõuvahekorrist. See ühtlasi tagab demokraatlikus riigis niihästi majandusliku kui poliitilise tasakaalu. Niipea aga kui sellisesse liberalistlikku majandussüsteemi tuuakse kollektivistliku kavamajanduse idee, rikutakse hoobilt saavutatud majanduslik ja poliitiline tasakaal ja tulemuseks on paratamatu majanduse segipaiskumine ning poliitiline libastumine demokraatlikelt alustelt autoritaarse korra ja diktatuuri teile.

*

Kõik endised ja praegused kollektivistlikud süsteemid rajanevad sõjameelsusele, väidab tänapäeva tuntumaid sotsiolooge *Walter Lippmann*⁵⁾.

Võib tõesti küsida: kui sõjaolukorras ka kõige demokraatlikumas riigis kollektivistlik majanduskord on vältimatu, miks ei või siis sellist korda kohandada ka rahuajal. Kui riik võib end mobiliseerida välisvaenlase vastu, miks ta ei või siis end mobiliseerida sotsiaalse viletsuse ning ebaõigluse kaotamiseks või elatistaseme tõstmiseks⁶⁾.

On selge, et kollektivistlik režiim on vajalik, kui riik peab välja panema oma maksimaalse sõjalise jõu: on ilmne, et riigi kapitale ja tööd ei tohi sel puhul raisata luksusasjade valmistamiseks või isegi elatistaseme tõstmiseks. Iga sõjajuhtimine peab olema autoritaarne ja kollektivistlik. Küsimuse tuum seisneb selles, kas süsteem, mis on vajalik sõjaolukorras, on tarvilik ka rahuajal. Kas võib organisatsiooni, mis põhiliselt ürgab sõjalistest eesmärgest, rakendada inimeste üldiste tarvete rahuldamiseks. Sellises kriitilises küsimuseasetuses peitub kaasaegne kavamajanduse rakendusvõimaluste ja demokraatia saatuse probleem.

On paratamatu, et sõjaajal poliitilised olukorrad tingivad imperatiivseid nõudeid võimu tsentraliseerimiseks ja majanduse ühiklikuks juhtimiseks.

Selline süsteem ilma konstitutsioonilise vastutuse ja vastukaaluta samastab ühelt poolt mitterahulolu reetmisega, eraelu taotlused sabotaažiga — teisalt näeb aga allaheitlikus kuulekuses distsipliini ja tasalülitatud karjameelsuses patriotismi. Nii kaotab sõda hoobilt nii moraalsed kui ka õiguslikud takistused kavamajanduse teostamiseks, hävitades need institutsioonid, mis võiksid takistada ametlike kavade teostamist.

Sõjaolukorras on seega luua kollektivistlikku meelsust. Hädahüüd, kui vaenlane on ukse ees, ei luba end kahtepidi mõista. See on ühtlasi põhjuseks — miks sotsialistlik propaganda alati on oma võitluses rohkem toetunud klassivõitluslikele loosungele, kui tulevase sotsialistliku ühiskonna selgitamisele. Sellest on tingitud, et kõik nende juhid Marxist Leninini põlglikult on kvalifitseerinud „ebateaduslikuks“ ja „utoopiliseks“ iga üksikasjalikumad tulevase sotsialistliku ühiskonna rekonstruktsiooni. Just sõjameelsus viib massid ühisele kollektiivsele aktsioonile. Rahuolukorras on inimesel alati soov ennast tunda individualistlikuna, vaade, mis muidugi ei sobi tasalülitatud autoritaarsele sõjarežiimile.

Neil põhjusil sõda loob soodsa olustiku kavamajanduse teostamiseks. Seda raskem on aga rahulikus olustikus leida põhjusi ja eesmärke kavastamiseks. Igasuguse kavamajanduse eelduseks peab olema konkreetset defineeritud eesmärk, mis näitaks, kui palju peab tootma ja millises järjekorras. Sõjaolukorras on need eesmärgid täpselt fikseeritud — on näidatud konkreetset kui palju vajatakse sõjamoona, toitaineid, arstimisvahendeid või transportvahendeid. Antud ülesannete piires ja konkreetset valandatud vajaduste raames jääb kavamajandajail üle ainult võimalikult kiiresti, otstarbekohaselt ja ökonoomselt neid nõudeid rahuldada. Ühiklik kava ja ühiklik majandusliku tegevuse kontroll on võimalik siin ainult seetõttu, et püstitatud kava on kalkuleeritav. Ta on kalkuleeritav, kuna on antud kindel eesmärk, mida taotletakse. Kavandajad teavad, milliseid hüviseid vajatakse ja kui palju. Siin

5) WALTER LIPPMANN, *The good Society*, London 1938, lk. 91.

6) A. C. PIGOU, *The Economics of Welfare*, London 1929, lk. 9.

ei tõuse küsimust, palju on võimalik hüviseid osta — küsimus on ainult selles, palju neid võimaldub toota. Pole vaja muret tunda tarbijate erinevast maitsest — tarbimine on ette kirjutatud. Samuti ei tõusetu vähematki probleemi seoses elukutse ja töö valikuga — töö on samuti ette kirjutatud.

Sellisel formuleeritud militaarsest kavamajandusest on laenanud oma põhimõtted kõik kavamajanduse ideoloogid ja rakendajad. Sõjamajandusest inspireeritud majanduspoliitika on selgesti läbipaistev. See ilmneb selgesti autoritaarsete riikide põllumajandus- ja tööstuspoliitikas, impordi ja ekspordi struktuuris, investeringute suunitluses, läbipaistvas liiklemispoliitikas, „võitluses nisu pärast“ Itaalias, või dr. Schachti väliskaubanduse manipulatsioonides, rääkimata Göringi neliaastakust. Tõelikult sääraсте majanduskavade teostamise direktiivid ei tule kunagi vastavate asutiste bürokraatlikest keskusist, nagu võidakse arvata, vaid alati kindralstaapidelt, asutistelt, mille tähtsust kõigil aegadel on alahinnatud.

Ilma selliste täpsete direktiivideta oleks üldse võimatu majandust kavastada. Üldises kavamajanduse diskussioonis jäetakse tihti see olulisim punkt arvestamata ja usutakse naiivselt, et majanduskavu piistitavad asutised ise ka määravad kava sisu. See on samuti võimatu kui arhitektil kavastada ehitist, teadmata, kas see peab olema kirik, vabrik, garaaz või teater. Alles teades, mida soovitakse, ta võib kavastada ehitise. Otsustus selleks peab alati tulema kelleltki kõrgemalt kui on kavastaja. Ühiskonnas see peab tulema riigilt.

Küsimuse lahendamisel, kas majandust võib kavandada tavalises olukorras — üldise heaolu ja elatistaseme tõusu või tootmismahu suurenemise suunas — kõik need üldised kontseptsioonid peab translateerima konkreetseisse eesmärgesse ja hulgaliselt haaratavasse suurusisse.

Eesmärk „üldine häälkäik“ — peab seega valandatama teatud hüviste täpsesse arvu: nii palju agraarsaadusi, tööstusaadusi, uusi maju sellises kvaliteedis ja sellisel kohal. Kui sellist kavandamist ei suudeta teostada, siis puudub ka algelisemgi alus majanduskava rajamiseks.

Kindralstaap võib täpselt ütelda, kuipalju ta vajab oma sõdureile toitu, riidet ja varustust. Aga kas võib rahu ajal ükski majanduskavastaja seda ütelda, mida ja kui palju peab tootma?

George Soule arvates⁷⁾ siiski „normaalset tarbingu taset“ võivad kindlaks määrata bioloogid, moralistid ja kultuuritegelased ning hüviseid nende tarvete rahuldamiseks võib standardiseerida, normida, tüüpida, mõõta ja kaaluda, nii et pole olulisi takistusi ühiskonna varustamisel. Ta nimetab seda „basic communism’iks“. Säärane vaade eeldab aga, et teatakse, mida rahvas soovib tarbida, et tuntakse tema maitset, tema tarbingut. Seda on tõesti võimalik teha siis, kui hüviseid on nii vähe, et polegi valikuvõimalust, mitte aga tavalise turumajanduse juures. Kui aga normaalse tarbingu all mõistetakse teatud kindlustatud sissetuleku miinimumi, mida võib suvaliselt kulutada, siis jälle ei teata, milline on konsumentide maitse ja kavandajad peavad varsti kogema, et osa hüviseid on liiga palju toodetud, teist osa aga liiga vähe.

Raskus kavastada toodangut, et sellest rahuldada kõigi tarbeid, ongi kõigi kollektivistlike majandajate komistuskiviks. See ei ole ka neile endile teadmata, kuid nad ütlevad, et rahva kombeid ja tarbimist tuleb arendada. See on õige. Kuid on täiesti kujutlematu, kuidas teostatakse tegelikult avaliku maitse arendamist ja õilistamist avaliku võimu poolt. On mõistetav, miks kindralstaap otsustab ja määrab sõdurite elu piasjadeni, kuid on võimatu juhtida ja ette kirjutada vabade eraisikute elu⁸⁾.

Rahvamajandusliku sissetuleku suurenemisele on iseloomulik, et teda kulutatakse valdavamalt neile hüvistele, millede peamiseks omandamismotiviks ei ole mitte niipalju bioloogiline vajadus kui subjektiivne kaalutlus.

Kui kogu sissetulek kulutatakse ainult bioloogilise elatismiinimumi hankimiseks, siis vajaline hüviste arv on väike ja nende tootmist võib tõesti stan-

⁷⁾ GEORGE SOULE, *A Planned Society*, New-York 1936, lk. 91.

⁸⁾ STUART CHASE, *The Economy of Abundance*, London 1936, lk. 310.

dardiseerida ja ettekavastada. Peabki tähendama, et kõigi kavamajanduste rakendamisüritused on toimunud alati viletsusaegadel ja vaestes riiges. Sõjamajandused paljudes riiges 1914.—1918. a., kollektivistlik režim Venes, Itaalias ja Saksamaal, on selle ilmekaks näiteks. Viletsuse, nälja ja puuduse ajal on kollektivistlik süsteem otse vajalik.

Nii-pea aga kui tootlikkus tõuseb üle elatismiinimumi, tõuseb sellega ühes ka hüviste valikuvabadus ja varieerumine. Ühtlasi kaob aga võimalus kavandlikeks kalkuleerimisteks pakkumise ja nõudmise suhete üle. „Isegi rügement Einsteini-taolisi mehi ei suudaks öieti kalkuleerida tootmise ja tarbimise võimalikku mahtu,“ ütleb Walter Lippmann⁴⁾. Sest pole olemas mingit püsivat objektiivset ja üldist kriteeriumi, mille järgi siin otsustada ja kavastada. Seega säärane kavamajandus ei ole mitte ainult organisatoorselt teostamatu, vaid ka teoreetiliselt täiesti põhjendamatu.

Ühiskonnaliikmete vabadus — kulutada oma sissetulekut suvaliselt, teeb võimatuks majanduse täpse kavandamise. Majanduslik kavandamine on ainult siis eeldatav, kui peale tootmise ka tarbimine on kindlaks määratud. Sest tootmiskava on samahästi ka tarbimiskava. Kui autoriteetne võim otsustab, mida toota, siis peab ta ka otsustama, mida tarbida. Seega pole võimalik ühtki majandust muidu kavandada, kui ei ole tungivat häda ja viletsust, mis ei võimalda hüviste vaba valikut. Kavandatud tootmine ja vaba tarbimine on sobitamatud ja mõttetud mõisted, nagu näiteks ruuduline ring.

Tootmise kavandamine on täiesti sobitamatu ka vaba tööga, s. o. vabadusega valida elukutset. Tootmiskava ei ole üksnes tarbimiskava, vaid ka kava selle kohta, kus ja kui kaua keegi peab töötama. Seega tootmise ja tarbimise kindlaksmääramisele peab paratamatult järgnema töö kindlaksmääramine. Seda võib teha seadusandluse teel, surveabinõudega jne. Sellist süsteemi on rakendatud kõigis militaarrriikides.

Tarbingu ja töö ettekirjutamist riigi kodanikele ei tohi seega vaadelda kui juhuslikke, kavamajanduse kõrvalnähteid, nagu seda suurem osa kavamajanduse ideolooge on tahtnud näidata, juhtides peatähelepanu ainult kavandatud tootmisele. Vastupidi, ka kavandatud tarbimine ja töö kuuluvad kavamajanduse põhiolemusse. Tootmise viisaastak tähendab seega ka tarbimise kui ka töö-viisaastakut. Sest tarbida saab ainult seda, mida on toodetud. Ja toota saab ainult siis kava järgi, kui sooritatakse kava järgi nõutav töö, vastasel korral säärane kavamajandus ebaõnnestub. Seega — kavamajandust teostada demokraatlikus ühiskonnas, kus tarbimine vaba ja puudub töökohustus — on täiesti võimatu. Et kavamajandust teostaia, peab majandussubjektide töö- ja elatistase riigivõimu poolt ette kirjutatama. Kuid kas on demokraatlikus riigis üldse võimalik fikseerida elatistaseme spetsiifilist sisu? See pole võimalik ometi rahvahääletuse ega ka delegeeritud esindajate kaudu. Kui see olekski mõeldav, siis demokraatlikus riigis, kus kõrgeim võim on rahva käes, niihästi majanduskava plaanistamine kui ka selle muutminegi kuuluks samuti rahvale.

Aga majanduskava, mida muudetakse sageli ja alatasa, vastavalt rahva tahtele — pole üldse enam kava. Kui on otsustatud ehitada 1000 uut elamut, ei saa ometi seda kava muuta siis, kui majad on pooleldi valmis. Kavamajandust ei saa seega teha sõltuvaks rahva tahtest.

Jääb üle ainult võimalus: majanduskava saab teostada vaid sundkorras, mingi keskse võimu läbi, mis ei ole sõltuv rahva tahtest ega poliitilisest konstellatsioonist.

Majanduskava teostav oligarhia võib küll vastutada oma tegude eest, kuid tema otsuseid ei saa teha sõltuvaks rahva demokraatlikust tahtest, — oma alluvate häältest, samuti nagu kindralid sõjaväes võivad küll vastutada oma tegude eest, kuid nende strateegilisi kavu ei saa esitada sõjaväele hääksiitmiseks.

⁴⁾ W. LIPPMANN, op. cit., lk. 101.

Rahval pole seega võimalik kontrollida majanduskava, küll aga kontrollivad kavandajad rahvast. Kavandajad peavad olema diktaatorid, kes ei tohi sallida mingit kallaletungi oma autoriteedile. Seepärast kavamajanduse propageerijate poolt peab eeldatama, et diktaator on heasoovlik. Kõik kavamajanduse propageerijad maalivad värvikaid pilte sellest, mida selline diktaator võiks teostada ja saavutada.

Heasoovlikke valitsejaid võib leiduda, kuid ka mitte leiduda, nad võivad eksisteerida täna — kuid mitte homme. Nii siis, traagilise iroonia näitena, kindla ja ratsionaalse ühiskonna- ja majandusvormi otsimine, kui seda tahetakse teostada poliitilise autoriteedi läbi, viib kõige ebaloomulikumale valitsemisvormile, mida on tundnud ajalugu — juhuslike oligarhide diktaatorlikule võimule, kel pole mingit pärandatavat trooni ega tiitlit, mingit konstitutsioonilist õigust ega vastutust.

Seega kollektivistliku kavamajanduse teostamine demokraatlik-liberalistlikus riigis viib paratamatult hiljem või varem autoritaarsele ja totalitaarsele režiimile. Seda tööka peaksid arvestama kõik majanduspoliitikud, kes tahavad kavamajanduslike meetoditega üles ehitada demokraatlikku majandust. Katsed demokraatlikus riigis kavamajanduse teel rahvuslikku majandust kindlaks ja ratsionaalseks muuta, viivad varem või hiljem ebakindlale ja irratsionaalsele majandusele.

*

Olles leidnud vastuse küsimusele, miks kollektivistlik režiim on tarvilik sõjaolukorras, võime aga samuti küsida, miks sõda on nii loomulik kollektivismile. Sellise probleemiasetuse õigustus on selge vist igaleühele, kes on teadlikult seisukohta jõudnud võtta kollektivistlike taotluste kohta Idas ja selle fašistlike vormide kohta Läänes.

Meil ei taheta või kardetakse teatavaid lihtsaid tõdesid tihti lõpuni mõelda, ja neid viimaste konsekventsideni tunnetada. Kõigi internatsionaalide militaristlikud eesmärgid on meil nii hästi teada, et on asjata siin sellejuures kauem peatuda. Neilt oleme õppinud uue tõe, et sõda pole tänapäeval sugugi enam tarvis pidada ainult välisvaenlastega, vaid et hubasem on sõda pidada sisevaenlastega. Kavamajandamise seisukohalt on ükskõik, kas rahvast militariseeritakse sise- või välisvaenlase vastu.

Sellevastu tihti fašistliku teooria ja ideoloogia kirju kokkulapitus ja komplitseeritud detailiderohkus varjab nende ideoloogiliste fragmentide taga lihtsa tõe nägemist. Fašismi müüt selgineb hoobilt, kui vaatleme Mussolini ja Hitleri hüpeteesi ilma ideoloogiliste väliseheteta. See on lihtne hüpetees sellest, et neil riikidel puuduvad majanduslikud tagavarad, et hoida oma rahvast vajalikul elatistasemel, ilma uusi maa-alasid juurde võitmata.

Fašistliku revolutsiooni eel oli tegemist tugeva klassivõitlusega, kus töölised ja talupojad ähvardasid eksproprieerida tööstuskapitalid ja mõisaä. On samuti tõsi, et Maailmasõja tagajärjed hävitasid siin täielikult rahvusvahelise majanduse ja pingestasid rahvaklasside vahekordi. Sõja tõttu Saksamaa ja Itaalia eraldusid välismaailmast. Neile ei võimaldatud ka hiljem osta vajalikke tooraineid nende ekspordi arvel. Mõlemas maas langes elatistase. Sisemistest käärimistest vapustatud, elatistaseme langedes, võimetud saama kontsessioone ja krediite välismaalt, nad haarasid meelega kinni ideest, mida andis neile Mussolini ja Hitler, et nad peavad võitlema „hirmsat võitlust oma eksistentsi ja inimkonna pärast“ ja et „ainult püsivas enesepiiramises ja askeesis seisab tulevaste võitude pant“¹⁰⁾.

Fašismis pole enam mingit müüti, kui jäetakse kõrvale nende ebamäärased uue sotsiaalse ühiskonna ehitusvormelid, ja kui seda liikumist käsitletakse kui selget ja kiiret kogu rahva militariseerimist ning ettevalmistamist sõjaks. Ainult siis, kui me ei näe fašismis rahva üldmobilisatsiooni, näivad selle režiimi ideoloogilised alused udustena ja arusaamatutena. On võtnud küllalt aega, et mõista fašismi olemust. Inimesed pole lihtsalt varem näinud

¹⁰⁾ ADOLF HITLER, *Mein Kampf*, München 1933, lk. 148—11.

mobilisatsiooni, mis oleks kestnud aastaid, ilma sõda kuulutamata ja isegi avaldamata, kellega tahetakse sõdida. Inimesed on veel alateadvuslikult hirmutatud sõjakoledusist, nad ei taha talle enne näkku vaadata, kui pole tegemist aktuaalse konfliktiga.

Kõik sõjaaegse kavamajanduse iseloomujooned on siin juba rahuajal olemas. Streigid ja lokaidid on karmilt keelatud kui kuritöö rahva julgeoleku vastu. Viha on piisutatud vihkamiseni. Patsifismi ja humanismi tuleb vaa- delda kui rumalust, argust ja äraandlikkust, nagu ütleb Hitler. Ainult sõja- mehelikud vourused on avalikult ülistatud.

Kontrollitud majanduse eesmärgiks on siin sõjaväe ja tsiviilelanikkonna varustamine. Kõik majanduskava osad, mis puutuvad eksporti, impordi, kapita- tali investeringuisse, lühandesse ja palkadesse — on suurelt osalt olenevad kindralstaabi sõjalistest kavadest.

Ei saa salata, et sellisele totaalsele sõjale valmistudes on kavamajandus ainuke õige majandussüsteem. Rakendada aga kavamajandust demokraatlikes riikides, kel pole ega saagi olla tihti vähemaidki militaristlikke ambitsioone, on põhiline viga, mis end varem või hiljem valusalt kätte tasub.

*

Liberalismi ajalooliseks teeneks oli töö ja otuse põhimõtte formuleeri- mine, tema veel lõpetamata ülesandeks, on seda töö ja otust välja arenda- da ja häiretult rakendada. Liberalismi filosoofia põhineb veendumusel, et töö ja otust ei saa reguleerida keskse võimu tahte poolt, et hüviste tootmisviisi, mida inimkond omaks võttis 150 aasta eest, nõuab tasakaalustava turu säilitamist ja arendamist. Kui kollektivistid hävitavad turu, siis ei tähenda see muud, kui et nad korvavad selle kavandaja peaaajuga.

Turg on integraalne osa selles majandussüsteemis, mis on ainumõeldav tänapäeva tsivilisatsiooni juures. Turg ei ole kunstlikult leiutatud ärimeeste või spekulantide poolt nende kasumitaotlemiseks, ta ei ole ka klassikalise ökonoomia viljelejate intellektuaalseks lõbuks loodud mõiste. Turg on ainuke mõeldav meetod töö ja otuslikus tootmisprotsessis hüviste vahetamiseks. Töö ja otus ja selle reguleerimine turul on sama toot- missüsteemi kaks lahutamatu osa. Kui sellest ei taheta aru saada, siis ei mõisteta üldse tänapäeva majandust.

Vabaduse arengus oleme näinud vaid algust. Kõige rohkem on vaid pandud alused tõelise vabaduse omandamise eeldustele ja sedagi väheseis- mais. Organiseeritud vabadus põhineb rangele seaduslikkusele ja õiglusele. Seda võib saavutada ainult pikaajalise arengu teel. Doktriin, mis on vastu- olus igasuguse vahelesegamisega, peab aga ise suutma vastu seista igasugu- sele sekkumisele ja võõrale võimule. Seega demokraatia ei tohi olla nõrk. Ta ei tohi kunagi olla laissez-faire-printsiibiline. See tähenda- daks poliitilist demobilisatsiooni ja korrupsiooni.

Igale piiravale ja kitsendavale agressioonile vastuastumisel loovad ja tootvad jõud pääsevad maksvusele. Tahelua ja tahelua vaba on seega kumulatiivsed mõisted, mille ühiseks vormiks on töö ja otus.

Nendest põhitõdedest ei ole tänapäeva autoritaarsed diktaatorid aru saanud. Nähes, et vabas ühiskonnas pole veel kõik loendamatud inimeste vahelised suhted välja arendatud ja et seal seepärast valitseb veel palju sega- dust ja ebaõiglust, nad loobuvad pingutusist nende lünkade kaotamiseks, rahuldudes üleoleva argumentatsiooniga, et nad võivad kavandada ühiskonda ja majandust süstemaatilisemalt ja ratsionaalsemalt.

Tänapäeva majandus on vähem süstemaatiline kui kunagi varem. Ta on ülemaailmne, kujutu, määratult komplitseeritud ja tehnilise arengu tõttu alaliselt muutuv. Teda võib mõista, aga teda ei saa suruda bürokraatlikesse skeemidesse. Skeemides, süsteemides ja kavades rippumine on õieti ebaküpse filosoofia vili. Ainus mõeldav funktsioon, mida igasugune poliitika nii laia- haardelises ja diferentseeritud tsivilisatsioonis võib rakendada, on lepita da ja vältida konflikte, mis võib tekkida sellest eristusest. Selleks peab

olema moodsal demokraatial arusaamist ja kannatlikkust erinevatest vaadetest. Aga samuti peab tal olema julgust ja moraalist kindlust vastu seista rõhumisele. Kui aga mingil ühiskonnal, rahval puudub vajalik distsipliin end vabana säilitada, siis ta peab paratamatult valima autoritaarsed vahendid. Kuid siis ta ei või oodata ka kõrget ja mitmepalgelist elatistaset, mida võimaldavad ainult tööjaotus ja moodne tehnika. Ükski juht ei saa talle seda pakkuda. Et seda teha, ta peaks evima põhjalikku arusaamist tuhandete ja miljonite inimeste elust, tööst ja eesmärgest, peaks evima võimet näha nende soove ja vahendeid nende kontrollimiseks.

Sellise ühiskonna jaoks ei saa olla vormi ja kuju, millesse teda saaks suruda. On eeldamatu, et ühelgi diktaatoril oleks võime ja võim anda ühiskonnale kuju, mida see ise soovib. Iga säärane arhitekt, kes arvab enese olevat kutsutud ühiskonda üles ehitama, muutub fanaatikuks ja lõpetab diktaatorina, kuna ta peab haarama võimu, et oma kavu teostada. Sest iga kava on loodud staatilises seisukorras ja eeldab teatud püsivaid tegureid. Kuid reaalne elu ja majandus ei tunne midagi sellist — siin on kõik dünaamiline.

Seega tõeline demokraatlik liberalism ei või sisaldada mingit ideaalse ühiskonna projekti, kuna on võimatu luua konstruktsioone, mis sisaldaksid kõik inimlikud probleemid. Võrreldes kapitalismi, kommunismi ja fašismi teooriate elegantsete ja harmooniliste skeemidega, see väide võib tekitada inimestes isegi teatavat intellektuaalset ebarahulolutunnet. Kuigi aga demokraatliku liberalismi ambitsioonid on tagasihoidlikumad võrreldes diktaatoritega, tema tagajärjed on aga seda suuremad. Demokraatlik liberalism loovutab ühiskonna kujundamises isendite initsiatiivile ja inimeste jõudluste määratule potentsiaaliteedile, mis seisneb inimestes peituvate latentsete võimete arendamises, nende esiletoomises ja seega tõelise tsivilisatsiooni loomises.

ARVO HORM

JÜRI VILMSI VIIMNE TEEKOND

[Tema 20. surmapäeva puhul]

1.

Esimene Eesti peaministri-abi ja kohtuminister J. Vilms alustas oma kaaslastega Tallinnast 1918. a. märtsis teekonda üle Soome-Rootsi välismaale, kus oleks võimalik Eesti riiklikke huvisid kaitseda, ta tahtis olla välismaal Eestile kasulikum kui oli tal seda võimalik okupatsiooni surve all. 24. märtsil alustab Vilms koos Arnold Jürgensiga teekonda — mööduvad nädalad ja kuud, nendelt ei saabu aga mingit teadet. 11. novembril võib Ajutine Valitsus oma tegevust jätkata ja juriidiliselt lõpetatakse Saksa okupatsioon 19. nov. üleandmislepinguga; okupatsioonivõim on murtud ja Eesti riiklikud organid võivad asuda teotsema, kuid Vilmsi saatusest ei saada ikkagi mingeid teateid.

Vilmsi sõber ja parteikaaslane advokaat Tõnis Kalbus võtab omale ülesande Vilmsi ja tema kaaslaste kadumislöö küsimust selgitada — moodustatakse vastav komisjon, mille esimeheks oli T. Kalbus. Juba 1919. a. algul asub ta tööle¹⁾.

Pea hakkabki T. Kalbus saama teateid. Esimesed teated saab ta Rakvere tütarlaste gümnaasiumi õpilaselt Einmannilt (15. veebr.), kes teadis, et Vilms oma kaaslastega asus teele üle Soome lahe Käsmust Palmse vallast. Kui ta on üle kuulanud ka kapten O. Tiidemanni, Stenskäri tuletornivahi J. Isopi, kes nägi

¹⁾ Vt. Jüri Vilmsi ja tema kaaslaste kadumislöö uurimise materjalid — asuvad välisministeeriumis. Kõik järgnevad teated, mis märgitud joone all on samast toimikust saadud.

mehi ilma hobusetä edasi minemas, pühendab esimese vabariigi aastapäeva puhul „Vaba Maa“ oma numbri Jüri Vilmsile ja teeb surma avalikult teatavaks. Edasi kuulatakse üle terve rida inimesi, kellelt saadakse täpseid teateid Vilmsi ja ta kaaslaste riidetuse kohta, ning teateid nende teekonnast Eesti territooriumil.

Kuidas aga Vilms oma kaaslastega võis hukkuda näis väga salapärasena ja võimalusi ning kahtlusi oli rohkesti. Peamised võimalused olid 1) meeskond võis hukkuda merel, 2) vangistati ja tapeti soome valgete või kommunistide või 3) sakslaste poolt. Levis igasuguseid kuulduisi ka sellest, et nad elavad kusagil. Selliseid teateid tuli mitmel korral ka uurimiskomisjonil kontrollida.

Nii kuulatakse üle 27. juunil ja 3. juulil Hugo Klemmer, kes teatab, et ta on viibinud 6.—16. aprilli vahel 1918. a. Peterburis (esitab selle kohta ka tõendavad dokumendid) ja on Peterburis end „Kalevi“ seltsi esimeest J. Vilmsi kaaslast A. Jürgensit vististi kohanud 7. aprillil. Ehkki H. Klemmer, kui kalevlane ütles end hästi A. Jürgensit tundvat, kuid Juhan Kukk arvas, et ta võis Jürgensiks pidada sama seltsi liiget Naarist. 15. juulil aga teatab järelepärimisele M. Larka Lagedilt, et tema on kohanud Tapal rongis üht meest, kes on tulnud Venemaalt Murmannist ja olevat seal kohanud J. Vilmsi.

Näis aga siiski kõige tõenäolikum, et Vilms koos kaaslastega on võetud kinni Soomes ja seal okupatsiooni-võimude poolt hukatud, selleks tuli uurimist jätkata Soome Vabariigi territooriumil. Soome valitsuselt saadi selleks ka luba. Soomes küsimuse uurimiseks määratakse komisjon koosseisus: Asutava Kogu liige T. Kalbus, E. V. prokuröri iseäralise kohuste täitja ametnik Jakob Kuus ja põllutöoministeeriumi ametnik Alexander Gerberson.

Komisjonil olid juba käepärast T. Kalbuse poolt kogutud materjalid ja protokollid. 12. juulil asub komisjon Tallinnast rannavalve mootorpaat „Osmussaarel“ teele Käsmule ja sealt edasi Stenskärile, kust saadi veel mõningaid lisa- ja täiendusandmeid. 14. juulil jõuab komisjon Soome pindalale Suursaarele ja järgneval päeval sõidetakse Suur-Tütarsaarele ja siis juba Soome mandrile Kotka linna. Saartel ei olnud sellist meeskonda nähtud, ainult saadi andmeid, et 1918. a. kevadpühade ajal oli parajasti hülgepüük, ja et Kotkast käidud üle jää Suursaarele kuni 3. aprillini. Sellega langes ära kahtlus meeskonna uppumisvõimalusest. Kotka preestrilt saadi kaudseid teateid, et just samal ajal on Suursaarel Saksa patrulli poolt neli meest vangistatud. Komisjon kogus andmeid Kotkas, edasi Haminas, Kouvolas, Lahtis, Loviisas ja Helsingis — mingeid selliseid teateid ei saadud, mis oleksid võimaldanud uurimist otsekohe jätkata. Paluti Soome võimusi edasi uurida ja siis Eesti saadikule dr. O. Kallasele teatada. Komisjon jõudis Tallinna tagasi 24. juulil²⁾.

Pika ootamise järele ei saanud Soome valitsuselt aga mingeid uusi teateid — küsimus jäi endiselt tumedaks.

Komisjon tahtis aga asja ilmtingimata selgitada, 1920. a. algul nõustus leitnant Peter Matzi, kes oli ise olnud Soome ohvitser, võtta küsimuse uurimise Soomes endale ülesandeks. Selleks saadi Soome valitsuselt luba, P. Matz saadeti Helsingisse, kus ta märtsikuul uurimist alustas.

Kui Soome ohvitseril³⁾, kes valdas soome keelt, oli tal asjaajamine palju kergem. Ta astus ühendusse Soome kaitseväge peastaabiga ja sealse valgete korraldusega, need aga avaldasid arvamist, et Vilms ja ta kaaslased on viidud Kotkast Peterburi. Siis katsus ta ühendusse astuda Soome punaste ja nende korraldustega, kuid see osutus väga raskeks, sest need varjasid end Soome võimude eest. Lõppeks sai ta Helsingis ühenduse ühe sotsialistliku ajakirjanikuga, kes juhatas ta kontakti Kotka kommunistidega. Andes lubaduse, et nende nimesid ei avaldata ja neist midagi Soome valitsusele ei teatata, seletas siis üks asjast teadlik Kotkas elutsev punaväelane P. Matzile kogu loo (andmed toodud järgnevas lõikes). Oli selge, et Vilms kaaslastega oli toodud sakslaste poolt Helsingi. Sama mees Kotkast astus

²⁾ Vt. komisjoni aruande äraakiri.

³⁾ Vt. P. Matzi ettekanne T. Kalbusele 20. V 1920.

ühendusse jällegi ühe Helsingi seltsimehega, kes võis asja kohta anda teateid, 10. mail saabki P. Matz Helsingis kirja ⁴⁾, milles lubatakse tingimusel, et isik hoitakse saladuses, juhatada isikuid, kes asjast teadlikud ja anda ka foto maha laskmise momendist. Nüüd hakkab asi hargnema. Mingisuguseid otseseid teateid ei saada küll Vilmsi ja ta kaaslaste kogu vangisoleku aja kohta, kuid mahalaskmise momendi juures viibinud soome ohvitserid annavad täpse kirjelduse mahalaskmisest ja matmisest. Lõppeks 6. novembril 1920. a. näidatakse kätte juuresolnu poolt Vilmsi ja ta kaaslaste hauakoht. Kui sellest kohast tehtud joonis ja täpsed andmed Tallinna saadetud, võidaksegi 9. detsembril asuda haa avamisele.

Kogu selle küsimuse uurimisloo — mis kestis vaevarikkalt ligi kaks aastat — materjalid on koondatud ühte välisministeeriumis olevasse toimikusse ja nüüd järgnevas tahamegi nende materjalide ja dokumentide põhjal anda ülevaate Jüri Vilmsi viimsest teekonnast. Ainult järgneva lõike sissejuhatuseks märgime lühidalt toleaeget üldist olukorda teiste allikate põhjal.

2.

„Olid Eestis jälle rasked päevad. Paistis tõenäoline, et Preisi aururull meid maatasa teeb, Kuid Jüri Vilms löi rusikaga vastu lauda: „Lõpuks langeb ta siiski kokku!“ nii mäletab O. Strandman oma viimast jutuaajamist Jüri Vilmsiga ⁵⁾. Ta uskus kord ometi okupatsiooni-võimu kokkuvarisemist, see andis talle teotsemiseks julgust.

„Kerkib meelde Ajutise Valitsuse keelatud ja salajane koosolek Eesti diviisi staabis. Meeleolu kõigil rõhutatud: okupatsiooni võimukandjad on juba suutnud näidata, mis nad rahvaste enesemääramise alla mõistavad. Maal korjatakse juba allkirjasid Saksa riigi külge liitumise sihil. Ajalehed on kinni, käivad juba tumedad kuulujutud ringi varstisest tegelaste „kõrvaldamise võimalusest“. Kõik koosolijad leiavad, et tarvis oleks välismaale pääseda, Eesti saatkonnale värsked teateid viia ja hoogsat aktsiooni Eesti iseseisvuse heaks käima panna. Väljapääsemine on võimatu raske — Soomes on kodusõda, Venemaal enamlaste terror, kodus valvavad Saksa sõjavõimud ja nende Balti toetajad iga sammu järel. Vilms on nõus katset tegema üle jää Soome pääseda ja sealt kahest väerinnast läbi minna. Ta kutsub mind kaasa, arvan aga, et ka kodumaal, ehk küll kitsastes oludes, tuleb valvel olla ja kõik võimalused ära tarvitada. Järgmisel päeval algab ta sõitu Tallinnast mööda randa Kolga poole. Kõik on püsti tõusnud, viimane käepigistus ja õnnesoov. Muidu nii rahuline Vilms on nähtavasti ärritatud, kui jumalaga jättes tugevasti kätt pigistab ja lausub: „Kui minuga midagi sünnib, siis ära pea mind halvas mälestuses.“

„Need olid ta viimased sõnad,“ nii mäletab Vilmsi lahkumist K. Päts ⁶⁾.

Kui Ajutine Valitsus okupatsiooni ajal illegaalselt koos käies oli üksmeelselt otsustanud: „Mitte alla anda, vaid võitlust jätkata!“ siis tuli küsimuse alla, kuidas kindlustada Eesti valitsuse võimu kestvust, kui okupatsioon edasi süveneb. Üks valitsuse liikmeist J. Kukk mäletab (Üliõpilasleht 1934, nr. 5): „Lelti, et on vaja igaks juhuks korraldada valitsusvõimu väljaspool Eestit, et sealtkaudu juhtida vastupanu okupatsioonivõimudele kui ka edasi tegutseda toetuse saamiseks sõbralikkude Liitriikide poolt.

Kuna väljapääs Eestist legaalsel teel oli võimatu, eriti veel Ajutise Valitsuse liikmetel, siis tuli leida vabatahtlikke, kes nõus oleksid olnud ükskõik millisel teel väljasõitu ette võtma. — Jüri Vilms ja mina, aastalt nooremate valitsuseliikmetena, avaldasime soovi katset teha. Meile anti täisvolitused koos ja eraldi kogu valitsuse nimel tegutsemiseks, sest ei olnud mitte ette teada, mis teed ja kuidas me okupatsiooni raudrõngast läbi pääseme.“

Sõbrad hoiatavad Vilmsi sellisele hädaohtlikule teekonnale minemast. Nii soovivad dr. K. Konik, et selle ülesande võtaks endale mõni vähemtuntud mees, kellel oleks kergem valvavate sakslaste silme alt mööda pääseda. Vilms aga

⁴⁾ Vt. sama toimik.

⁵⁾ Vaba Maa nr. 45, 24. II 1919.

⁶⁾ K. Päts, Vaba Maa nr. 45, 24. II 1919.

vastab: sakslased võtavad mind siin niikuinii kinni, arvan, et suudan vabana kasulikum olla. Vilms ei suutnud mõelda ja leppida olukorraga, et ta oleks pidanud istuma tegevusetas mõnes vangilaagris.

Vilms jäi oma otsuse juurde kindlaks — ta sõidab. Talle antakse kaasa suured volitused. Tema ülesandeks jääb välissaatkonna tegevuse korraldamine ajutiselt valitsuselt saadud juhiste järgi. Talle antakse õigus isegi välismaal uus ajutine valitsus luua, kui ta selle tarvilikuks leiab⁷⁾.

Ta varustatakse ka vastavate tunnistustega, millised dokumendid ümbriksuse asetatuna tema abi R. Räägo õmbleb talle kahe särgi vahele⁸⁾. Teele asudes avaldab ta kahtlust, kas ta enam tagasi tuleb, igaks juhuks kirjutab ta R. Räägole asjadeajamiseks üldvolituse ja dr. Konikule ütleb ta lahkumisel viimase käepigistuse juures: „Ei tea, kas üksteist enam näeme?“

Okupatsiooniväed ja -juhid võimutsesid edasi, eesti tegelased pidid elama alalises vangistuse ja surmaohus. Palmipuudepäeva laupäeva õhtul (23. märtsil u. k. j.) kõneles Vilms kodus, et teda võidakse iga minut vangistada, seepärast läheb ta ära, et Eesti kasusid mujal kaitsta⁹⁾. Kinnivõtu kartusel ei maga ta sel ööl kodus. Ta viibib sel õhtul koos eesti tegelastega Kadriinas mingil peol. Umbes kella 5 ajal hommikul minnakse peolt Leo Simsivarti poole¹⁰⁾, kus veel peetakse nõu ärasõidu asjus.

Vaevalt oli ta saanud kodus paar-kolm tundi puhata, kui tuleb dr. M. Püüman. Vilms tõuseb kohe üles, riietab end ja hakkab asju pakkima. Reisuks võtab ta kaasa pesu ja toiduaineid. Selga paneb ta sooja pesu ja mustjassivillase küüdiülkonna ja jalga säärsaapad, ning talvepalitu ja karakullmütsi. Revolvrit ta kaasa ei võta, kuna enamlased selle temalt varem ära võtsid¹¹⁾. Nüüd läheb ta uuesti L. Simsivarti poole, laseb end enne veel fotograafil pildistada ja siis alustab oma kaaslasega teekonda.

Keda valida teekaaslaseks? Seda mäletab J. Kukk järgmiselt: „Kumbki meist pidi endale leidma ustava kaaslase, kes oleks pidanud kodumaaga sidet. Kaaslaste otsimisel langes meie mõlema esimene valik kokkurääkimata Arnold Jürgensile, kes kuulus meie aktiivsemate noorte tegelaste vandevendlusse. Siis kolmekesi koos Vilmsi ja Jürgensiga, leidsime teise kaaslase, noore kontori-ametniku, kalevlase Johannes Peistiku.“ Jürgens oli toitlusvalitsuse rahandusosakonna juhataja kandidaat ja Peistik teenis samas ametnikuna. Jürgens oli varem korduvalt käinud Soomes ja tundis hästi Soome olusid.

Vilms ja Kukk pidid sõitma lahus, et mitte tähelepanu äratada. Kukk mäletab: „Kuna mul aga korda ei läinud tarvilist reisiraha palmipuudepäeva laupäevaks kõi ke kokku saada — seda hankis meile Toitluskomitee juhataja, vandeadvokaat August Peet, — siis pidin mina oma sõidu järgmise argipäevani edasi lükkama, et ETK-lt hankida tarvilisi lisasummasid.“

Pühapäeval, 24. märtsi keskpäeval alustasidki Vilms ja Jürgens „Russalka“ samba juurest oma teekonda. Sõideti „kanakorvi“ ette rakendatud Simsivarti musta hobusega; see hobune oli veidi peru ja tõrkus kardetavamatel kohtadel. Lahkuti südamliku käepigistuse saatel, saatjateks olid härrad Hanko ja Simsivart¹²⁾. Sõidu lähemaks sihtkohaks oli Käsmu, kus pidi täpne üle lahe sõidu plaan valmis töötatama.

Esmaspäeval jõudsid mehed Palmse valda, Käsmu külla kapten Paadimeisteri juurde, kes oli Vilmsile juba varem tuttav. Seal tutvus nendega ka kapten O. Tiidemann. Kuna Paadimeistril oli väga väike korter, siis kutsus Tiidemann Vilmsi oma poole korterisse¹³⁾. Järgneval päeval, teisipäeval jõudis neile järgi ka kolmas teekaaslane J. Peistik. Asuti kindla sõiduplaani välja-töötamisele ja kalkuleeriti, millist varustust kaasa võtta. Kukk teatas Peistiku

7) A. Tammann, Jüri Vilms, lk. 132.

8) Isiklikult saadud teade R. Räägolt.

9) Anna Partsi (Vilmsi teenija) tunnistus.

10) Pr. Simsivarti tunnistus.

11) Anna Partsi tunnistus.

12) Pr. Simsivarti tunnistus.

13) O. Tiidemanni tunnistus.

kaudu, et tema teeb katset Venemaa kaudu välja pääseda ja hoiatas ka Vilmsi jääolude halvenemise tõttu üle Soome lahe teele asumast.

Ilm oli külm, tuli varustada end soojalt, Vilms sai kapten Tiidemannilt jalga mustad viltsaapad, ka teised riietusid end soojalt. Kuna oli kartus satuda kas enamlaste või sakslaste kätte, siis ei võetud ettevaatuse pärast relvi kaasa, sest vaevalt oleks võinud neljakesi võidelda sõjaväelastega. Vilmsi soovitusel jättiski Peistik oma „nagani“ kapten Tiidemanni juurde maha¹⁴⁾. Jürgensil oli kaasas peale muu varustuse ka pikksilm ja nagu pr. Tiidemann tunnistab, ka Soome punaste pass. Raha ja dokumendid olid aga kõik mehed juba Tallinnast teele asudes peitnud riiete ja pesu sisse. Teejuhiks palgati kohalik elanik, Tiidemanni tööline, 33-aastane Aleksei Rünk. Kuna oli karta pragunenu jää, siis võeti kaasa kirves, nõõri ja uks jääpragudest üleminekuks¹⁵⁾. Sõidutee määratud üle Stenskäri, Suursaare lähedalt kas Kotkasse või Loviisasse ja Soomest edasi Rootsi¹⁶⁾. Suursaarel ei olnud peatust ette nähtud, kuna oli teateid, et sinna oli jõudnud Saksa patrull. Esimene peatus pidi olema Stenskäris, kuhu oli Käsmust umbes 30 km. Sinna loodeti jõuda esimeseks õhtuks.

Kolmapäeva hommikul kella 5—6 paiku asub meeskond teele; jää oli libe, ilma lumeta ja väikeste pragudega. A. Rünk teejuhina pidi tooma Soome jõudes hobuse tagasi. Õhtul tundi poolteist enne päikese loojakut nägid Stenskäri tuletorni vahid Isop ja Valkmann merel umbes nelja versta kaugusel nelja meest musta hobusega. Mehed ei pääsenud saarele, sest sealtpoolt, kust mehed tulid, oli saar jääringastega ümbritsetud ja praguline. Meestele anti märku, et tulgu teispoolt saart, kus jää terve ja pääseb saarele. Mehed nähtavasti ei saanud aru ja jäid jääle ööbima¹⁷⁾.

Neljapäeva hommikul, kui tuletornivaht J. Isop üles ärkas, nägi ta mehi Kõrgessaare poole liikuvat. See oli viimane teadaoleva eestlase silm, kes nägi mehi Soome poole liikumas, edasi nende kahenädalasest vintsutusest kuni mahalaskmiseni on väga ebamäärased ja katkendlikud teated. Ei ole uurijail läinud korda kõnelda ühegi inimesega, kes oleks otseselt kõnelnud Vilmsi ja ta kaaslastega enne, kui ainult surmamispäeval.

Suure-Neljapäeva hommikul nähti mehi minevat teele, kuid kevadpühade laupäeval märgati jääl liikuvat üksikut hobust 7—9 versta rannast. Juba neljapäeval lõuna paiku oli hakanud jää murduma ja puhunud kõva tuul. Kolmandal kevadpühäl mindi hobusele merele järele¹⁸⁾. Leiti jäält must hobune, kellel olid rangid kaelas ja rinnus lahti ning valjad peas. Hobune oli väga nälgunud ja mehed katsusid teda randa tuua, pikkadele katsetele hoolimata ei läinud see korda, sest hobune ei astunud üle jääpragude. Mehed võtsid ära hobuselt riistad ja jätsid ta jääle, kus ta mõne päeva pärast nälga kooles¹⁹⁾.

Kõlkide tundemärkide ja seletuste järgi ei olnud mingit kahtlust, et see hobune kuulus Vilmsile ja ta kaaslastele. Nähtavasti hobune meestel ei astunud „kanakorvi“ ees üle jääpragude ja nad rakendasid selle lahti ja hakkasid sõidukit lükkama edasi libedal jääl omal jõul. Et hobune oleks vigane olnud, sellest tuletornivahid ja äratoomas-käijad ei ole jutustanud. Nii pidi alustama meeskond teekonda sõidukit lükates praguneval jääl, seda maha jätta oleks olnud väga riskantne, sest „kanakorvis“ asus toidumoon, riidevarustust ja abinõusid jääpragudest ülepääsemiseks.

Uurimiskomisjon ei saanud Suursaarelt, S.-Tütarsaarelt ega Kotkast mingeid kindlaid teateid Vilmsi jt. kaaslaste kohta. Ainult Kotka preester

¹⁴⁾ O. Tiidemanni tunnistus.

¹⁵⁾ A. Rünki vanemate ja õe tunnistus.

¹⁶⁾ Vt. uurimiskomisjoni aruanne.

¹⁷⁾ Julius Isopi tunnistus; samuti aruandes ka teine tuletornivaht Valkman.

¹⁸⁾ Aruanne; vrd. varasemad J. Isopi tunnistused (seal kord öeldud, et hobusel käidi järgi teisel pühäl).

¹⁹⁾ Aruanne; ka varasem J. Isopi tunnistus.

Iltonov teadis jutustada, et 1918. a. kevadel kõnelnud Iltonovile S.-Tütarsaare tuletornivaht Solotarev, et Suurel-Reedel või kevadpühade laupäeval, s. o. 29. või 30. märtsil tulnud tema juurde 4 erarietes meest, öelnud end sakslaste eest põgenevad Vene ohvitserid olevat. Sealt läinud mehed Suursaare tuletorni ülema Bubnovi juurde, kus oldud mõni tund, et siis edasi minna. Bubnov on seda ka preestrile kõnelnud. Sellest juhusest saanud aga Suursaare Saksa patrull teada²⁰⁾. Üksikasju aga preester seletada ei teadnud, mõlemad tuletorni mehed saadeti aga peale seda Venemaale. Saksa patrull jõudis Suursaarele 25. märtsil, tulles Kundast — seega ainult mõni päev enne eestlaste sinnajõudmist. Punaste väeüksusi aga ei ole saarel üldse asunud ka enne sakslaste tulekut.

Jürgens on seletanud enne mahalaskmist soome ohvitseridele, et Suursaarel pärast saksa patrulli poolt vangistamist on neid üle kuulanud Ober-Jäger der Feldpolizei Stilmnitz (teine Shilmnitz)²¹⁾. Suursaarelt viidi eestlased Kotkasse Soome valgete peastaapi uurimiseks, kust need uuesti sakslastele tagasi anti²²⁾. Sakslased viinud nüüd neli eesti riigimeest (nagu punane neid nimetanud) sõjalaev (puksiirlaev) „Reginale“, millega viidi vangid linna lähedale Pellingi saarekesele. Punaste poolt saadetud inimesed aga olevat paadiga laeva lähedalt mööda sõites kuulnud, et eestlasi sellel piinates üle kuulatud²³⁾.

Pellingist toodi Vilms ja ta kaaslased Helsingisse, see aga võis sündida mitte varem kui 12. aprillil, mil sakslased soome ohvitseride teateil Helsingisse tulid. Vilmsi ja teistega Helsingis sakslaste peastaabis kinni istunud soomlane on jutustanud²⁴⁾: Jürgens palunud teda kodumaale teateid viia ja öelnud muuseas: „Meid piinati ja löödi sellepärast, et taheti teada, kus hoitakse Eesti valitsuse dokumendid ja paberid, kus ja kes on need isikud välis- ja Eestimaal, kes Eesti riiki ehitavad ja kelle käest saavad eestlased selleks toetust. Meie ei ole midagi seletanud, vaid sureme ausalt ja mehiselt oma isamaa eest.“ Sõdur polevat aga kartuse pärast julgenud midagi seletada.

12. aprillil löödi Helsingis punaste ja valgete vahel ägedaid tänavalahinguid, samal päeval tulid ka sakslased linna ja punased seda teada saades, taganesid agulitesse. 13. aprillil oli salk valgekaartlasi Fredriki turgu kaitsmas, hommikul vara kella 6 ajal löödi vastastega lahing ja vangistati 20 punaväelast, nende seas 2—3 soomlast, teised venelased. Vangid viidi algul teise politseijaoskonda ja sealt kinematografi. Sinna tuli ka sõjaväelaste kõrgem ülemus major J., kellele oli antud peastaabist korraldus, et vangid tuleb viia Saksa peastaapi Töölo suhkruvabrikusse, sest venelased pidid olema erapooletud Soome kodusõjas.

Major J. andis käsu lipnik H. K. E. N-le, et see võtku 8 kaitseliitlast ja öelgu (Soome valgekaardi peastaabi) ülemleitnant A. B-le, et vangid viidagu Saksa peastaapi. Käsk täideti täpselt kohe²⁵⁾ ja koos vangide, kaitseliitlaste ja ohvitseridega läks kaasa ka major J.

Töölo suhkruvabrikus küsis major J. vahisõdurilt ülemuse järele, juhatati staapi. Pea tuligi Saksa väeosa staabiülem leitnant Giers ja küsis, kas mehed võeti vangi relvadega. Major J. jaatas.

Seepeale tähendas leitnant Giers:

„Siin on meil neli eestlast, kes on valmistanud meie vastu mässu Eestis, ja nii võime kõik ühes ära expideerida.“²⁶⁾

²⁰⁾ Vt. aruanne.

²¹⁾ Major J. ja ltn. A. B. tunnistused P. Matzile.

²²⁾ Kotkas asuva Soome kommunisti tunnistus P. Matzile.

²³⁾ Sama mehe tunnistus.

²⁴⁾ Sama mehe tunnistus (kinniistunu ise teenis 1920. a. sõjaväes sõdurina).

²⁵⁾ Lipnik H. K. E. tunnistus P. Matzile 22. IX 20.

²⁶⁾ Major J. tunnistus; samasisuline ka ltn. A. B. tunnistus, kuid lause lõpeb ainult: „...on juba enne 4 sellist, siis teha koos kahjutuks“. Lipnik H. K. E. N. tunnistuse järgi on öelnud saksa leitnant: „Wier haben hier von Früher vier Esten, die wier auch expedieren können.“

Seejärgi toodi hoovil olevast kuurist välja neli meest ja asetati venelaste rea otsa. Major oskas eesti keelt ja küsis, kust mehed pärit. Üks spordimütsis ja prillidega mees jutustanud (A. Jürgens), et on Eesti riigimehed ja üks mingi peaminister²⁷⁾. Siis seletanud edasi oma õnnetut reisu Suursaarelt Kotkasse, Pellingisse, Helsingi ja seal toodud Töölö suhkruvabrikusse sakslaste peastaapi, kus neid üle kuulatud ja inkviseeritud. Siis tulnud leitnant Giers ja kutsunud majori ära, et venelasi üle kuulata, kuna teised kaks nooremat ohvitseri jäänud eestlastega edasi vestlema.

Leitnant A. B. vististi ei kuulnud, et need on eestlased ja hakanud nendega vestlema vene keeles, et need kõnelnud halvasti vene keelt, siis hakanud kõnelema saksa keeles, kuid eestlased kõnelnud ka seda aktsendiga. Kui ohvitser küsinud, et mis mehed teie siis olete, siis saanud vastuseks, et Eesti riigimehed. Ka leitnandile jutustatud siis sama teekond ja peatused, mis varem majorilegi. Ühtlasi jutustati, „et Pellingis piinatud neid, et saada teateid riigi-asjust ja teiste riigimeeste üle. Ei andnud teateid, lubanud surra märtritena isamaa eest²⁸⁾. Mehed palusid ärdasti teatada oma saatusest Eesti riigimeestele ja sugulastele.

Ühe mehe nime mäletas leitnant hästi, s. o. Jürgens, teise nimi olnud vist Rylkk (= Rünk). Riietuse järgi Vilmsiks arvatav mees kõnelnud aga vähe, vastanud ainult leitnandi küsimustele. Ka neljas mees (Peistik A. L.) kõnelnud vähe. Jürgens palunud otsida Helsingist Eesti kindral Larkat ja teatada neist temale. (Larkat olnud aga raske leida, sest puudunud ühendus linnajagude vahel.) Juuresolnud lipnik mäletas mehi ainult riietuse järgi, nimesid ei teadnud.

Vestlus Soome ohvitseri ja eestlaste vahel kestis vahest vähe üle tunni, siis tulid major J. ja leitnant Giers välja — venelased olid üle kuulatud. See oli laupäeval, 13. aprillil umbes kella 11—12 vahel.

Kõik vangid, eestlased ja venelased komandeeriti nüüd Töölö suhkruvabriku tagaõuele. Enne mahalaskmist riisusid sakslased mehed paljaks, võeti ära kõik sõrmused, kellad, saapad jne²⁹⁾. Esmalt lasti maha eestlased, laskjateks olid raudkiivrites Saksa sõdurid, kuna siis toodi ette korra järgi venelased. Laskmise juures viibisid ka soome kaitseliitlased ja ohvitserid, üks kaitseliitlane pildistas just eestlasi tulistamise momendil.

Pärast mahalaskmist läks major J. ühes leitnant Giersiga kantseleisse, kus koostati sündmuse kohta protokoll ja saadeti see leitnant Detmannile, kes oli Saksa staabi komandandiks Helsingis³⁰⁾.

Ajal, kui ülemused viibisid staabis, panid saksa sõdurid eestlased eraldi vabrikus olevale töövankrile ja katsid kinni, venelased koristati pärast³¹⁾. Leitnant A. B. soovis minna ühes, et näha, kuhu surnud maetakse, sama soovi avaldas ka lipnik H. K. E. N. Määrati kaitseliitlastele asetäitja rühma-ülem, kes viis mehed tagasi. Leitnant ja lipnik läksid saksa sõdurite poolt vankrile asetatud eestlaste laipadega kaasa; major J. aga enam kaasa ei tulnud.

Surnukehad viidi linnast mõni kilomeeter välja metsa alla, kus juba varem umbes 4×2,5 m suurune ühishaud oli valmis kaevatud. Oli selge, et sellisesse suurde ühishauda ei maeta mitte ainult eestlased, vaid ka teised mahalastud. Matmist toimetas keegi saksa allohvitser Pacheck³²⁾, tema oma sõnade järgi pärit Breslaust. Eestlased asetati neljakesi haua põhja³³⁾ ja kaeti pealt roguskiga, kui Soome ohvitserid ära tulid, jäi haud lahti. Haua juures seisis aga juba üks vanker kusagil mujal mahalastutega. Töölös mahalastud venelaste laibad aga enne Soome ohvitseride lahkumist sinna ei

27) Major J. tunnistus.

28) Ltn. A. B. tunnistus.

29) Major J. ja lpn. H. K. E. N. tunnistused.

30) Major J. tunnistus.

31) Ltn. A. B. ja lpn. H. K. E. N. tunnistused.

32) Ltn. A. B. tunnistus.

33) Ltn. A. B. ja lpn. H. K. E. N. tunnistused.

jõudnud. Hiljem aga maeti sinna ühishauda peale eestlaste veel 32 surnukeha. Maa tehti päält tasaseks, et nad võinuks puhata seal igavesti, teadmata, kes lamasi seal hauas, või kes olid nende tapjad.

Niipalju kõnelevad uurimuseandmed Vilmsi ja ta kaaslaste viimse teekonna kohta, asja käigust ei saa meie aga täit pilti, sest puuduvad täiesti andmed sakslastelt ja sealsetest arhiividest. Kuidas või kust anti juhiseid Vilmsi ja ta kaaslaste mahalaskmiseks, need täpsed andmed võib-olla jäävad, kui mitte igaveseks ajaks, siis veel vähemalt aastakümneteks saladuseks.

Mahalaskmise ja matmise juures viibinud soome valgete peastaabi ülemleitnant A. B. tõendas, et kogu Vilmsi ja ta kaaslaste mahalaskmise asjast peaks hästi teadma leitnant Detmann (oli tollal sakslaste staabi komandant A. L.) ja Hauptman Liebrich, kes saanud Tallinnast kõik paberid ja määrused ses asjas. Ta teadis, et „kõike seda eestlaste asja juhiti minu teada Tallinnast ja nende kinnivõtmise sündis rannavalve ülema Wolfi või Wulfi käsu järgi, kes oli Tallinnas. Tallinnast juhtis peaasjalikult nende eestlaste asju keegi saksa root-meister „Feld-Polizei“ (nime ei mäleta) ³⁴).

Et Tallinnas Vilmsi kadumise vastu Saksa võimud teatud huvi tundsid, seda tõendab seegi väike seik, et pärast Vilmsi majaraamatust väljakirjutamist 3. aprillil, majahoidja juures käinud kolm korda vene- ja saksaegne salapolitseinik Jakobson, kes uurinud, et kuhu Vilms on sõitnud. Temale polevat muud teatud vastata, kui ainult seda, mis majaraamatus seisis, et sõitnud ära Tartumaale ³⁵), sellised andmed oli dr. M. Püümann väljakirjutamise puhul andnud.

Vilmsi abi R. Räägo mäletab, et tema pool käinud pärast Vilmsi ärasõitu keegi haldi-saksa murrakus eesti keelt kõnelev mees ja küsinud Vilmsi järele. Kuna R. Räägo vastanud, et ega teda enam kätte niikuinii ei saa, asjata oleks teda otsida ³⁶). Küsija, nähes, et mingeid teateid ei saa, lahkunud pettunult.

3.

3. detsembril 1920. a. võib uurimiskomisjoni esimees T. Kalbus vabariigi peaministrile teatada, et Vilmsi ja ta kaaslaste haud võetakse lahti ja palus määrata summat nende kodumaale toomiseks ³⁷). Tarvilik summa määratakse ja T. Kalbus koos Tallinna linna keskhaigla juhataja dr. Sibulaga sõidab hauda avama, kus nendega ühineb ltn. P. Matz.

Haud asus Helsingist umbes viis kilomeetrit kusaagil metsaserval ja selle lahtivõtmise oli tehtud ülesandeks Soome valitsusväimude poolt Opelahti nimismehel; viimase poolt oli lahtivõtmise määratud 9. detsembril 10 hommikul. Komisjon ühes nimismehel ja nelja Soome politseikordniku juuresolekul sõitis kohale, kus eestlaste poolt hauakoht kätte näidati. Otsekohe algasid kaasavõetud töömehed kaevamistööd. Kaevamine kestis kuni kella 1/2 4, surnukehad tulid nähtavale, kuid talvine ilm läks juba pimedaks. Töö katkestati ja kaks politseikordnikku jäid ööseks haa juurde valvepostideks.

Järgneval päeval juba kell 8 hommikul jätkati tööd. Ühishauast võeti välja 32 laipa, ühtegi ei võinud neid enam tunda näo järgi, ainult riided ja aluspesu olid osaliselt terved. Siis tulid korraga nähtavale äramädanenud roguskitükid, uurimiskomisjonil olevail andmeil pididki eestlased asuma haa põhjas ja roguskiga kaetud.

Esimesena võeti välja üks laip, mille särgil olid punased tähed A. R. ja jalas valge-musta-triibulised aluspüksid. Kuna vanematelt saadud riideproov ühtus täpselt laibal jalas olevate aluspükstega, siis oli leitud kahtlemata meeskonna teejuht Aleksei Rünk (need asitõendused on säilitatud veel praegu akti juures).

Järgmisena võeti välja laip, millel oli seljas hall spordisärk ja valgele alussärgile oli kirjutatud „Jürg...“, järg ei olnud enam loetav. Taskus oli

³⁴) Sama ltn. A. B. tunnistus.

³⁵) Tolleaegse majahoidja tunnistus 1. VII 1919.

³⁶) Isiklikult saadud teade R. Räägolt.

³⁷) Vt. kiri samas tk.

mehel kuldsõrmus ja 5-penniline Soome raha. Kõik tunnusmärgid kinnitasid, et leitu on Jürgensi laip.

Kolmandaks võeti välja vähe tüsedama mehe laip. Sellel oli seljas mustjastriibuline ülikond ja hall spordisärk, pükstel olid traksid. Jüri Vilms oli asunud teele teadaolevail andmeil sellises riietuses. Laibal oli pahe-mal pool kubeme-kanal (canalis inguinalis) täiesti lahti, kuna parempoolne oli kinni — seega sellel mehel olid käinud sooled pahempoolsesse kubemesse. Dr. M. Püümani, dr. Koniku ja dr. J. Vilmsi tõenduse järgi võidi konstatee-rida, et leitu on kahtlematult Vilmsi laip.

Lõppeks leiti Peistiki laip ja nagu ülevaatusel selgus, olid nad surmatud mahalaskmise teel, sest kõigil olid kuuliaugud päaluus.

Laibad asetati nüüd üksikult puusärkidesse ja viidi nimismehes kuuri, kuhu nad jäeti viimase valve alla kuni tsinkpuusärkidesse asetamiseni ³⁸⁾.

*

15. detsembri hommikul sõitis Eesti sõjalaev „Lennuk“ kadunud iseseis-vuse mätreid tagasi tooma. Öhtuks jõudis laev tagasi ja neid võeti sada-mas leinava rahvahulga poolt vastu eesotsas vabariigi pea- ja sõjainistriga.

Õöseks jäävad sargad auvahtide valve alla laevale ja enne kui Vilmsi põrm viiakse Pülistvere kodukihelkonna surnuaiale, korraldatakse järgneval päeval „Estonias“ suur leina-teenistus ja austuse-avaldus. Kogu linn on sel puhul leinalippudes.

„Estonia“ kontsertsaalis valitseb leinajate seas pühalik vaikus, kui pea-minister prof. Ants Piip kõneleb:

„Ring on käidud. Vabariigi saadikud on jälle tagasi. Pikk on aeg, mida nõudis teekond. Ligi kolm aastat kulus kojutulemiseks...

Mitte elu ei ole kallis, vaid vabadus. Ja julgelt, nagu tuhanded meie vendade seast, kes surid vaenuväljal, läksid surma ka meie saadikud. Kõik uhkelt, vaikides...

Eesti peaministri-abi ja kohtuminister, ning tema kaaslased maeti met-sanurka vennashauda, koht aeti tasa ja loodeti, et ei ilmuta tumm ilm oma saladust kunagi aegade lõpuni. Ei risti ei märki, et siin puhkavad mehed, kes õiglust ja vabadust kõige kõrgemaks maailmas seadsid.

Senikaua kui kestab Eesti rahvas, saavad Teile märtrikujud heljuma, kes olete langeanud isamaa rõhujate kuulide all. Mitte selleks, et midagi nende märtrite aule juurde anda, pole meie siin koos, vaid et õppida, kuid a s e a b s u r e m a r a h v a v a b a d u s e j a k o d u m a a e e s t.“

A. LOORING

Sisepoliitiline ringvaade

SISSEJUHATUSEKS. Kuluks palju „Akadeemia“ veergusid, kui tahaks tungida kõigi nende sisepoliitiliste sündmuste ük s i k a s j u s s e, mis on harg-nenud ja aset leidnud viimase kuu jooksul. Üksi riigivolikogu valimised ja riiginõukogu kujundamise protseduur — mitu aastat pikisilmi oodatud sünd-mused — vääriskid omaette pikka peatükki. Kuid nende ridade ülesandeks on ainult põgusa pilgu heitmine tähtsamatele momentidele möödunud kuu sise-poliitilises bilansis. Loodame seda jätkata ka järgmisis „Akadeemia“ numbreis.

RIIGIVOLIKOGU. 24. ja 25. veebr. k. a. toimunud valimiste tagajär-gede hinnangut oleks lihtne teha olnud siis, kui valimistel oleksid esinenud kindlakujulised poliitilised organisatsioonid oma kandidaatidega. Siis oleks ainult tarvitsenud võrrelda nendele antud häälte arvu eelmiste valimiste tule-mustega ja olekski käes olnud ülevaade sellest, missugune poliitiline vool vali-jaskonna poolehoidu võitnud, missugune kaotanud; kas on kaldutud paremale või vasakule või on kõvenenud tsentrum. Seesuguse analüüsi tegemise või-

³⁸⁾ Kõik andmed haua lahtikaevamise protokollist.

malus riigivolikogu valimiste tulemustele aga puudub täielikult. Siin esines erakordsete olude sunnil ainult kaheksa kandidaati: nn. rahvarindest ja väljaspoolt seda. Sellejuures võisime näha, et mõlemat liiki kandidaatide hulgas esines isikuid sotsialistidest vapsideni, puudusid ainult kommunistid, kellest meil enam jälgegi pole järele jäänud.

Kuna nn. rahvarinde organisatsiooni eesotsas seisis praeguse valitsuse liikmeid ja valitsusele lähedal seisvaid isikuid ja kuna rahvarinde propagandaparaat funktsioneeris tihedas seoses riikliku propagandatalitusega, nõnda et vahe tõmbamine eraviisilise ja ametliku propaganda vahel üldse raske oli, siis on arusaadav, et kogu avalikkus rahvarinnet hakkas kohe pidama mingiks ametlikuks poliitiliseks organisatsiooniks, kelle ülesandeks on läbi viia valitsuse poliitikat toetavaid kandidaate. Aga kõigis neis kandidaatides, kes seati üles väljaspool rahvarinnet, nähti opositsiooni. Et säärane klassifikatsioon vastaks täpselt tegelikele olukordadele, selle juures peab siiski enam kui kahtlema. Kuid valimiste tulemuste vaatlemiseks ja sellest järelduste tegemiseks annab eespooltoodud liigitus siiski teatava aluse.

Kaheksakümnest riigivolikogu kohast saavutas rahvarinne valimistel 46, kellele lisaks sama rinde 8 kandidaati loeti valituks ilma hääletuseta, kuna nendele polnud seatud võistlejaid. Seega rahvarindel kokku 54 kohta. Ülejäänud 26 valiti kandidaatide hulgast väljaspoolt rahvarinnet, seega nn. opositsioonist. Iseloomustuseks olgu märgitud, et 100-protsendiliselt väljaspoolt rahvarinnet esitatud kandidaadid valisid Tartu, 75-protsendiliselt Petserimaa, 50-prots. Tallinn. Teistes ringkondades saavutasid enamuse ainult üksikud väljaspoolt esitatud kandidaadid.

Kui aga vaadelda äraantud häälte jagunemist, siis näeme, et enamus hääletamisest osavõtnuist on oma hääled andnud väljaspoole rahvarinnet. Praegu puuduvad veel täpsed ametlikud kokkuvõtted, kuid eraviisiliselt tehtud statistika näitab, et rahvarindele on üleriigiliselt antud 208 000 häält, väljaspoole 237 000 häält. Valimisõiguslikke oli samal ajal 640 000. (Kõik arvud on võetud ümmarguselt.) Et aga rõhuv enamus mandaatidest läks siiski rahvarindele, selles pole midagi imestada. Rahvarinne esines kindlakujulise organisatsioonina, kes igas valimisringkonnas esitas ainult ühe kandidaadi, kuna väljaspoole jäänud huvigrupid olid desorganiseeritud, nähtavasti pealiskaudsemagi koostööta, pealegi paiguti oma vahel ilmselt suures vaenus. Selle tagajärjel esitati paljudes valimisringkondades väljaspoole jäänud ringkondade poolt ühe rahvarinde kandidaadi vastu mitu. Nende läbikukkumine enamusvalimise viisi juures oli juba ette näha. Kõige reljeefsemalt näeme seda tühjaläinud häälte arvust. Rahvarindel läks kogusummas tühja 54 000 häält, väljaspool aga 156 000 h. „Täide“ läks, s. t. läbiläinud kandidaatide poolt anti üleriigiliselt 236 000 häält, „tühja“ läks 210 000 h. Seega võiks öelda, et uus riigivolikogu esindab ainult natuke enam kui poolt hääletamisest osa võtnud kodanikkonda, kuna hääleõiguslike üldarvust seisab riigivolikogu seljataga ainult natuke enam kui kolmandik. Kuid nende arvude „filosoofia“ tuleb kui paratamatus isiku-enamusvalimise printsiibist, mida meil kaua aega igatsetud ja mille esimesest proovist nüüd paistavad ka üsna suured negatiivsed küljed. Need ilmnesid aga eriti selle tõttu, et erakordsete olude tõttu puuduvad meil praegu poliitilised organisatsioonid, kelle olemasolu korral kandidaatide esitamine poleks võtnud säärast kaootilist ilmet, nagu sündis veebruaris. Loodetavasti järgmisiks valimisiks see olukord on juba muutunud.

Valimiste tulemuste hindamisel sattus poolametlik osa ajakirjandusest libedale teele, hakates numbreist otsima poolehoidu ühele või teisele poole. Nagu eespool nägime, võib arvudest teha väga mitmesuguseid järeldusi. Samuti oleks ekslik kindlat piirjoont tõmmata 54 rahvarinde riigivolikogu ja 26 väljaspoolt valitu vahel. Igatahes ei vastaks tegelikele olukordadele niisugune jaotus: Siin 54 valitsuse poliitika pooldajat, seal 26 vastarindlast; siin 54 „ülesehitajat“, seal 26 „mahakiskujat“.

Et seesugune jaotus, sikkude eraldamine lammastest, õige polnud, sellest saadi ka samal pool peagi aru. Sest kui vaadelda veel riigivolikogu isik-

likku koosseisu, eriti aga analüüsida kõiki neid 208 kandidaati, kes valimisteks üles seati, nende võimaliku poliitilise seisukoha poolest, siis peab tunnistama, et klassifitseerimine rahvarindeks (kui selle all mõista valitsuse poliitika 100-protsendilist pooldamist) ja selle opositsiooniks viiks olukorra hindamises eksiteele. Peab konstateerima, et rahvarinde poolt oli üles seatud rida kandidaate, kes selle rinde põhimõttelele sihtidele ei vastanud ja kellest mõnedki valimistel ka läbi läksid. Samuti kui väljaspoolt esitatud kandidaatidest väga mitmedki mahtusid täiel määral rahvarinde raamidesse ja kellest mõnedki saavutasid rahvarinde ametlike kandidaatide üle võidu. Lõpuks oli ju rahvarinde hüüdsõna — põhiseadus ellu viia — vastuvõetav vististi kuni 99 prots. kandidaatidest.

Milliseks kujunevad grupeeringud riigivolikogu asudes tegelikule tööle ja kas seal kujunevad vahekorrad 54:26 vastu või teisiti, selle kohta ei tahaks olla prohvet. Aeg peab enne tegema oma töö.

Valimised ise on nähtavasti läbi viidud korralikkuse piires. Kõik kaebused, mis esitati (ainult väljaspool rahvarinnet esinenud kandidaatide volinike poolt), on niihästi valimiste peakomitees kui ka Riigikohtus tagajärjeta jäänud. Esimesed uuel põhimõttel toimunud valimised lähevad igatahes ilma järeivalimisteta.

Äärmiselt halba muljet tekitas aga Pärnu juhus, kus Abja 1. valimisjaoskonna tulemusi võltsida katsuti. 173 õige hääletamisedeli kõrvaldamisega ja nende „asendamisega“ jältrükitutega taotleti enamuse saanu väljalöömist. Kui asjale poleks õigel ajal jaole saadud, oleks väljaspool rahvarinnet üles seatud O. Gustavsoni asemel valituks tunnistatud rahvarinde kandidaat, riigi propagandatalitsuse juhataja asetäitja ja rahvarinde peasekretär O. Piirsalu. Kaks meest on selles asjas vangistatud: Isamaaliidu Pärnumaa sekretär Mötus ja Penuja vallasekretär Kull. Kas neil ka teisi kaasteadjaid oli ja kuidas nad üldse oma võltsimiskatse Pärnu maavalitsuse ruumes toimsid, seda vahest selgitab juurdlus ja tulevane kohtuprotsess.

RIIGINÕUKOGU kujundamine on valimiste osas lõpule viidud. Kutselalised kojad ja selleks kujundatud valimiskogud on oma esindajad juba valinud. Samuti on teada ka need, kes riiginõukokku kuuluvad ameti poolest. Varsti saavad vist teatavaks ka need 10 isikut, keda riigihoidja sinna nimetab oma eriõiguse alusel.

Nõnda ei ole mingeid takistusi riigikogu kokkuastumiseks 23. apr. s. a., see on üleminekuaja seadusega määratud viimane tähtaeg. Valimiste protseduur on aga üldiselt läinud nõnda libedasti, et tarbe korral võib riigikogu kokku kutsuda ka enne seda tähtaega. Arvatavasti seda aga ei tehta. Ka Asutav Kogu astus kokku 23. apr. (1919). Seega kujuneks jüripäev meie parlamentide arengus ajalooliseks tähtpäevaks.

Riiginõukogu isikliku koosseisu kohta, niipalju kui see seni teatavaks saanud, on poliitilisest küljest praegu veelgi raskem midagi öelda kui riigivolikogu koosseisu kohta. Üht asjaolu peab aga siiski ära märkima: Mõnede valimiskogude poolt on sinna saadetud mehi, kes kas rahvuskogu või riigivolikogu valimistel läbi kukkusid.

VABARIIGI PRESIDENTI valimiseks algasid eeltööd. Peakomitee tegi korraldused valijameeste valimiseks. Sellest järeldatakse poliitilistes ringkondades, et Vab. Presidenti valimine võetakse ette varsti pärast riigikogu kokkuastumist. Arvatakse, et Võidupühaks, mis tänavu Vabariigi 20. aastapäeva ja laulupeo tõttu seotud suuremate pidustustega, on President juba ametisse astunud. Üleminekuaja seaduse põhjal on Presidenti valimiseks küll aega 6 kuud, arvates riigikogu kokkuastumisest, kuid küsimus paistab selleks küllalt selge olevat, et seda võib ka kiiremini lahendada.

RIIGI 1938./39. A. EELARVE kinnitati Riigihoidja poolt 16. märtsil. See on ühtlasi viimane eelarve, mis kinnitatud dekreediga korras ja mis läheb jõesse parlamendi sõelast läbi käimata. Kokkuastuv riigikogu peab paratamatult leppima sellega, et ta saab oma sõna kaasa öelda alles 1939./40. a. riigieelarvele ja vahest ka 1938./39. a. lisaeelarvetele, kui need peaksid tulema. Seega

saab uus parlament oma suurimat õigust kasutada alles 1939. a. esimesel istungjärgul.

Eelarve on koostatud tasakaalus 99,29 milj. kroonile. See on küll 600 000 kr. võrra vähem kui eelmise aasta kogueelarve (ühes lisadega), kuid lisade tulekul kujuneb 1938./39. a. eelarve kahtlemata suuremaks eelmisest.

Kõige suuremad kulud eelarves on teede- ja sõjaministeeriumil. Nende kahe ministeeriumi kulud on kokku 51,7% kogu eelarvest, kusjuures teedeministeeriumi kulud on üle 30 miljoni krooni, sõjaministeeriumil üle 21 milj. krooni. Kulude poolest järgmine (11 milj. kr.) on haridusministeerium, teised kõik märksa vähemad. Majandusminister tähendas ajakirjanikele, et riigikaitse vahenditeks on tarvis küllalt suuri summasid. Selleks on juba teatavad summad olemas, kuid tuleb siiski leida veel lisa. On valmimas uusi kavasid riigikaitse kulude jagamiseks pikemale ajale. Raud- ja maanteede tuleb samuti kulutada suuri summasid, kui ei taheta minna tagurpidi, nagu seda juba on märgata võidud.

Huvitav oleks veel märkida uute asutuste kuludesummasid. Riigihoid ja aastakuludeks on võetud 325,7 tuhat krooni, riigivolikogu — 315 tuh. kr. ja riiginõukogu 213,8 tuh. kr. Nagu sellest näha, läheb uus parlament endisest märksa kallimaks. Seda nähtavasti selle tõttu, et liikmete arv on suurem ja et riiginõukogu peab asuma üürimajasse.

Ametnike ja riigiteenijate arv on 873 võrra tõusnud.

Huvitav on, et kohtupalee ja sotsiaalministeeriumi hoone ehitamiseks pole eelarvesse summasid üldse võetud. Viimase jaoks on plats ammu valmis, kust end. hooned lammutatud. Politseipalee ehitamiseks on eelarvesse võetud ainult eeltööde summa. Sellegi jaoks lammutati juba üle aasta tagasi Tallinnas hulk hooneid.

Tulude osas peetakse eelarvet reaalseks, kuna ka 1938. a. loodetakse kujunevat konjunktuurilt hilgavaks. Arvatakse koguni, et tööstustoodang, väliskaubanduse läbikäik ja üldised töövõimalused kujunevad sel aastal paremaks eelmisest. Tulud selle juures olevat kalkuleeritud tagasihoidlikult. Loodetakse, et suured investeerimised riigi ettevõtetesse hakkavad nüüd tulu kandma.

Võimalik, et enne riigikogu kokkuastumist avalikkus majandusministri suu läbi veel lähemaid seletusi eelarve kohta kuuleb. Eelmistel aastatel majandusminister tegi seda riigi-majandusnõukogus ja mõnel suuremal kokkulekul. Riigi-majandusnõukogu, mõne aasta eest suurte ülesannete ja lootustega ellu kutsutud, on aga nüüd hoopis päevakorralt kadunud, tema suri ilmselt nõrkuse surma, pärast seda kui ta oli juba tükk aega vaikinud. Oma päranduse annab ta osaliselt üle uuele ratsionaliseerimise komiteele.

AJAKIRJANDUSE alal tuli omaviisi ootamatusena „Vaba Maa“ sulgemine sisekaitseülemade poolt. Otsust motiveeriti halvustava tooni tarvitamisega välisriikide valitsuste kohta, kellega Eestil sõbralik vahekord. Selles osas olevat „V. Maa“ risti vastupidiselt toimunud siseministeeriumi vastava asutuse suusõnalistele korrakustele. Kardetakse, et lehe ilmumine on mõneks ajaks katkestatud. Väljaandja püüab seni „V. M.“ lugejaskonda koos hoida mitmesuguste muude väljaannetega, millede ilmumisaeg on ümber seatud ja lehtede sisu vastavalt igapäevase lehe nõuetele muudetud ja täiendatud.

Erakordne „V. Maa“ loos on, et lehe ilmumist ei pandud seisma sisepoliitilisel alal ajalehtedele antud korrakuste vastu eksimise pärast, vaid et see sündis välispoliitilisel põhjusil; pealegi veel välisministri kirja põhjal sisekaitseülemale, milles nõutud lehe karistamist.

„V. Maa“ käis 20. aastat. Asutati omal ajal radikaal-demokraatliku grupi poolt, millest hiljem võrsus tööerakondl. „V. Maast“ selle erakonna häälekandja. Hiljem tüüris leht poliitilistest vooludest rippumatusele. Viimaste aastate keerulistes sisepoliitilistes sündmustes püüdis ta jääda demokraatlik-liberaalsele seisukohtadele, kuigi selle juures puudus vankumatu järjekindlus ja ette tuli kõrvalhüppeid. Teatavad kõrvalhüpped, mõnikord üsna omapärased, olid „V. Maale“ üldse iseloomustavad. Peatoimetajal Ed. Laama-

nil on teeneid uue põhiseaduse väljatöötamisel, millest ta Riigivanema kutsel osa võttis eriteadlaste eelkomisjonis, kui ka hiljem rahvuskogu II kojas, olles sinna nimetatud Riigivanema poolt.

Ajakirjanike peres vaadatakse „V. Maa“ sulgemisele, kui töövõimaluste kitsenemisele. Kuna viimaste aastate jooksul ajalehtede arv niikuinii tundavalt kahanenud, siis on põhjust ühe päevalehe kadumisele vaadata seda murelikuma pilguga. Ajakirjanike kutseorganisatsioonis on seda küsimust juba käsitletud. Kavatakse ajakirjanike halvemale olukorrale juhtida sisekaitse ülema tähelepanu.

ÜLDISELT on dekreedandlus, mis valimiste eel tagasihoidlikkuse tähe all liikus, jälle intensiivsemaks muutumas. Muuhulgas on juba korduvalt Vab. Valitsuse koosseisul arutusel olnud kohtukorralduse seadus, mis toob enesega kaasa ka advokatuuri üsna kaugenalatuks reformi. Advokaadide tegevuspiire kitsendaks uus seadus mõjuval määral. Nooremate advokaatide hulgas on seaduse-kava põnevast vastukajast leidnud. Samuti on valminud uue linnaseaduse põhimõtted, mille alusel praegu koostatakse seadust. Ka see seadus toob laialtleviku muudatusi senises korras. Käsil on ka uue maaomavalitsuse seaduse põhimõtete koostamine vastavalt uuele põhiseadusele.

Riigi ringhääling on oma saatekavasse võtnud igapäevase sisepoliitilise ringvaate. Kuid saatekava selle osa täitmine sünnib liialt pealiskaudselt ja mõnikord toonil, mis kuulaja seisukohalt pole vastuvõetav.

12. märtsil sai 4 aastat täis, mil praegune valitsus oma juhtidega eesotsas alustas uut ajajärku riigi juhtimisel. See tähtpäev möödus siiski avalikkuse erilisema tähelepanuta, kuigi oleks väärinud rohkemat. Seda enam, et see ajajärk nüüd õnnelikult lõpule on jõudmas. Nagu mäletame, loodeti 1934. a. uutest olukordadest kiiremini läbi jõuda, kui see tegelikult, mitmesuguste asjaolude sunnil, sündida sai. Selle ajajärgu suurte ja mitmekesiste tulemuste hindamine on omaette peatükk.

OSKAR MÄND

Välispoliitiline ringvaade

ÜLDISELT. Juba mõnda aega on arendatud vaadet, et tugeva sõjaväe siht ei ole alati sõda, vaid esmajoones vajaliku „moraalse“ surve avaldamine.

Saksa uue poliitika rakendas esmalt seda õpetust, teostades Reiniaärsete maade neutraliseerimise kaotamist. Küllalt tugev sõjahädaoht, milleks teine pool oli ette valmistamata, sundis prantslasi vaikselt ära kannatama säärase Versailles' lepingu rikkumise.

Sama teooria rakendati käesoleva aasta märtsis suure eduga kaks korda: Austria liitmisel Saksaga ja Leedu-Poola normaalsete suhete jaluleseadmisel. Mehhanism on lihtne: Tugevam riik esitab oma nõrgemale vastasele ultimatiivse nõude, mille rahuldamata jätmine toob küllaldaselt selgelt ähvardatud nõudja sõjaväelise sissetungi. Järgnevad sõjalised ettevalmistused selleks. Kuna vastupanek jõudude vahelkordade tõttu silmanähtavalt oleks lootusetu ja teised riigid ei ole valmis ähvardatule andma toetust, võetakse ultimaatum vastu. Nõudja on tavaliselt saavutanud oma sihi samal määral, kui varem tõelise sõja tagajärjel.

Nõrgematele riikidele kujutab säärane kerge võidu-saavutamise meetod suurt hädaohtu: kuna sõjaks riskitakse raskemini, ähvardussurve ei maksa nõudjale õieti midagi. Tekib kartus, et uut meetodit rakendatakse liiga kergelt. Ainukene abinõu selle vastu on nõrkade riikide rahvusvaheliste sidemete õigeaegne kindlustamine.

Säärane on Tšehhoslovakkia nüüdne välispoliitika.

BRITI. Peaminister Chamberlain ja välisminister Lord Halifax alustasid agaralt oma lepituspoliitikat. Itaaliaga kirjutati alla kaks majanduslepingut.

Poliitilist kokkulepet Itaaliaga ja Saksaga aga pole saavutatud. Parlament arvustab agaralt uut kompromissi-poliitikat. Kõneldakse leppimise vajadusest lahkunud välisministri Edeniga ja tema uuesti valitsusse kutsu-

misest. Tšehhoslovakkia sõltumatuse erilist tagamist Briti oma peale ei võtvat; ta kohustused Euroopa mandril olevat küllalt juba suured.

PRANTSUSMAA. Järjekordne valitsuse kriis lõppes L. Blum'i uuesti võimule tulemisega pahempoolse rahvarinde eesotsas. Üldkoalitsiooni ei saavutatud. Välisministriks — Paul-Boncour. Uus valitsus deklareeris, et ta oma liitlase-kohustusi täidab Tšehhoslovakkia suhtes täiel määral, kui viimasele peaks Saksamaa kallale tungima.

ITAALIA. Saksa-Austria konfliktis jäi Itaalia täiesti erapooletuks, kuigi veel mõni aasta tagasi teda tegi rahutuks Saksa vägede Brennerisse ilmumise võimalus. Näikse, et ta on leppinud Austria liitumisega Saksamaaga. Mussolini on vaid ütelnud: „Piiride üle ei diskuteerita — neid kaitsakse.“

Abessiinia liitmise küsimuse tunnustus areneb: seda tunnustasid ka Poola ja Hollandi.

FINIS AUSTRIAE. Pärast Berchtesgadeni kokkusaamist kõnelesime Austria lõpust küsimusmärgi all. Nüüd on see Luitpold Babenbergi poolt aastal 976 rajatud riik kustutatud sõltumata rahvaste perest. Kõik see sündis välgukiirusega.

Veel 10. märtsil leppis Austria liidukantsler kokku sotsialistidega ja kuulutas 13. märtsiks rahvahääletuse Austria sõltumatuse kinnitamiseks. Oli loota jaatavat vastust. 11. III nõudis Saksamaa ultimatiivselt rahvahääletuse äramuutmist ja dr. Schuschnigg'i asendamist kantsleri kohal natsionaal-sotsialistliku siseministri dr. Seyss-Inquart'iga, vastasel korral ähvardades „revolutsiooni ja sisemiste rahutuste ärahoidmiseks“ saata Austriasse Saksa vägesid. President Miklas nõustus. Rahvahääletus muudeti, Schuschnigg vallandati. Uus kantsler palus Saksamaad saata Saksa vägesid Austriasse korra alahoidmiseks. 12. III marssis Austriasse 250.000 Saksa sõdurit. Sinna sõitis ka Saksa juht ja kantsler Adolf Hitler. Algas natsionaal-sotsialistlik juubeldus. 13. III saabus Hitler Viini. Senine Austria president Miklas astus tagasi. Tema ülesannetesse asus uus liidukantsler dr. Seyss-Inquart. Tema esimeseks ülesandeks oli avaldada seadus, mille järgi Austria liidetakse Saksa riigiga viimase osamaana (Land). Adolf Hitler kuulutati Saksa ja Austria juhiks. 10. aprilliks määrati uus rahvahääletus, mis peab kinnitama liitumise (Anschluss) otsust. Samal 13. III Saksa valitsus andis omalt poolt seaduse, mille järgi „Austria liiduvalitsuse poolt antud liidupõhiseadus uuesti liitumise kohta Saksa riigiga saab sellega Saksa riigi seaduseks“. Esialgu pidi Austria jääma vaid föderalistlikku ühendusse Saksamaaga, hiljem aga, välis- ja sise poliitiliste raskuste vältimiseks, kuulutati ta juba Saksa riigi maaks. Austria erivalitsus kaotati. Dr. Seyss-Inquart nimetati asevalitsejaks. Prantsuse ja inglise protestid jättis Saksamaa tähele panemata.

Sündmustest teatas Hitler erilisel selleks 18. III kokkukutsutud Saksa riigipäevale, kes kõik sammud heaks kiitis ja laiali läks. 10. aprillil toimuvad uued valimised üle kogu riigi, ühes arvatud Austria.

Sammu soodustas rahvusvaheline seisukord. Saksa on muutumas maailmasõja võitjaks. Üldine Austria-Saksa tasalülitamine teostub ägedalt.

LEEDU-POOLA. Oktoobrist 1920 pole normaalseid rahvusvahelisi suhteid Leedu ja Poola vahel.

11. III lasti Leedu territooriumil maha Poola piirivalvur. Poolakad toonitasid, sõdur olla „lõksu“ meelitatud; leedulased — sõdur olla tulnud 17 m Leedu poole administratiivjoont, avanud esimesena tule ja siis tulevahetusel saanud surmavalt haavata. Leedu pani 14. III ette määrata segakomisjon olustiku kindlaksmääramiseks. Selle peale esitas 17. III Poola valitsus Tallinna kaudu Leedule ultimatiivse noodi, nõudes seisukorra tõsiduse lahendamiseks normaalsete diplomaatlike suhete kohest jaluleseadmist mõlema maa vahel, mis peab sündima ilma igasuguste eeltingimusteta ja muudatusteta. Esindajaid tuleb ära määrata enne 31. III. Nende ettepanekute vastuvõtuks oli Leedule antud 48 tundi. Vastuse mittesaabumist või mõnesuguste reservatsioonide tegemist (Vilno!) Poola loeb oma ettepaneku

tagasilükatuks ja säärasel korral jätab vabaduse tagada „oma enda abinõudega oma riigi seaduslikke huvisid“. Nõukogude Liit, mille toetusele lootis Leedu, teatas, et ta teda toetada ei saa.

Oma noodi kindlustuseks Poola koondas väed Vilnosse, kuhu sõitis ka vägede ülemjuhataja Smigly-Rydz. 19. III Leedu valitsus teatas, et võtab ettepaneku vastu tingimusteta. Seega kõrvaldus sõja-hädaoht ka siin.

BALTI RIIKIDES muidu olukord muutuseta. Märkimist väärib Ameerika Ühendriikide end. presidendi, omaaegse Ameerika abistamise komitee esimehe, Herbert C. Hooveri Euroopa reis, kus ta 14. III läbis Tallinna. Eriiselt soe oli Hooveri vastuvõtt Helsingis, sest, nagu teada, sündis omal ajal (4. V 1918) Soome *de jure* tunnustus kiirelt Hooveri otsesel mõjul.

NOUKOGUDE LIIT. Viimane suurprotsess lõppes süüaluste hukkamõistmisega. Suurem osa kaebalustest, ühes arvatud endine peaminister Rõkov, mõisteti surma. Otsus olla täide viidud. Oodatakse veel mitut kõmulist protsessi, muuseas marssal Egorov'i jt. üle.

HISPAANIA kodusõda läheneb nähtavasti peatselt lõpule Franco vägede võiduga, keda agaralt toetavad endiselt Saksa ja Itaalia.

Nii on märtsis 1938 Euroopa poliitiline olukord ja maakaart muutunud märksa. Mitmed „hädaku punktid“ on kadunud ilma sõjata, kuid selle asemel juurde tulnud uusi muresid. Loodame vähemalt, et ka need lahenevad, häirimata üldist ja ka meie rahu.

A. P.

SOODUSTUS „AKADEEMIA“ TELLIJAJALE

„Akadeemia“ kirjastusel ilmunud koguteost „VABADUSE TULEKUL“ I müüakse ajakirja tellijajale hinnaalandusega kr. 0.75 sendiga — kr. 1.— asemel. Kuna ladu on lõpukorral, siis saadakse rahuldada ainult neid soovet, mis esifatakse varakult. Tellimised rahuldatakse saabumise järjekorras.

„Akadeemia“ ilmub 8—10 korda aastas. Tellimishind aasta lõpuni kr. 5.—

Toimetuse: Alfred Koort, Hans Kruus, Ants Piip,
tegev- ja vastutav-toimetaja Jaan Ots.

Toimetuse kõnetunnid kella 11—12 äripäeviti.

Väljaandja: Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liit. Toimetuse aadress: Ülikooli
15—3 Tartu, telefon 13-49, posti jooksev arve nr. 2389.

Ilmus 31. märtsil 1938.

E. K.-Ü. „Postimehe“ trükk, Tartus 1938.

Mugava kodu
tagab ajakohane ja kaunis
mööbel.

Udo Silvere

MÖÖBLITÖÖSTUS

TARTUS, UETURU TAN. 20, TEL. 17-98

Ü. P. Tartu Eesti Laenu- & Hoiu Ühisus

Tartus, Suurturg 14, omas majas. Telef. 177 ja 700

Esimene Eesti Ühispank, asut. 1902.

AKTIVA	Arvete seis 31. detsembril 1937. a.	PASSIVA	
Kassa ja hoiuarved	747.677.59	Osa- ja muud kapitalid	366.239.18
Väärtpaberid ja väärtused	335.844.64	Tähtajalised hoius.	2.124.113.46
Laenud	2.737.330.67	Jooksvad „	1.572.536.24
Korrespondendid	13.095.30	Vekslite rediskont	39.524.78
Garantii deebitorid	9.610.—	Võlad teistes krediitasutistes	153.259.85
Vallasvara	40.799.50	Korrespondendid	53.012.51
Kinnisvara	161.346.46	Väljaantud garantiid	9.610.—
Muud aktivad	476.468.16	Muud passivad	184.271.52
		1937. a. puhaskasu	19.604.78
	<u>Kr. 4.522.172.32</u>		<u>Kr. 4.522.172.32</u>

Võtab raha hoiule ja maksab kõrgemat ajakohast intressi.

Annab laene obligatsioonide, väärtpaberite ja käemeeste kindlustusel. Saadab raha kõikidesse kodumaa linnadesse ja rahvarikkamatesse kohtadesse. Toimetab sissenõudmisi vekslite, veokirjade ja muude dokumentide järele.

Pank ostab ja müüb väärtpabereid.

Saadaval sefid panga moodsas tulekindlas hoiuruumis.

Pank on avatud kella 9—2, laupäeviti kella 9—1.

JUHATUS.

Hakkas ilmuma

I vihk on ilmunud

ANDRUS SAARESTE

Tartu Ülikooli eesti keele professor

Eesti murdeatlas

(Atlas des Parlers Estoniens)

„EESTI MURDEATLAS“ pakub geograafilise meetodiga esitatult rahvakeele ainekust kõige olulisemaid jooni ja vahesid. Ta näitab, kuidas väljendatakse teatavat mõistet või hääldatakse teatavat sõna igas Eesti kihelkonnas või sageli igas vallaski.

„EESTI MURDEATLAS“ ilmub 3 aasta jooksul 10 vihus, igas vihus 25—33 kaarti, kokku umb. 300 kaarti. Kaardid on kahevärvilised, 34×51 sm kaustas, aleksandria paberil.

ATLASELE lisandub 2 tekstikõidet raamatukaustas à 250—300 lk., mis toovad lähemaid andmeid ja registreid ühes jooniste ja fotodega.

„EESTI MURDEATLAS“ on kapitaalne teaduslik teos eesti talurahva keelest ja kaduma hakkavaist murdeist, tuues üle 1000 eri tüve umb. 50.000 teisendis.

Soodustatud eeltellimised

on avatud 1. juulini 1938. a.

Eeltellimisel maksab iga kaardivihk ja tekstikõide Eestis 7 kr. 50 s. (välismaale 10 kr.)

Eeltellimisel on sissemaksuks ühe vihu hind ja iga vihu või kõite kättesaamisel tuleb tasuda selle hind. Viimane vihk saadetakse maksuta.

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Aia t. 19, Tartu, tel. 6-01, posti jooksev arve 20-36